

Körtik Tepe Bulguları Işığında Diyarbakır Bölgesinde Constantius II Dönemi

Constantius II Period in the Light of Körtik Tepe Findings in Diyarbakır Region

Feridun S. ŞAHİN

Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü *suha@dicle.edu.tr*

ÖZET

Anadolu'nun Fırat ve Dicle ile sulanan toprakları geçmişten günümüze birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Kalıntıları günümüze gelen uygarlık izleri arasında, bölgede Roma hakimiyetini de algılatanlar giderek artmaktadır. Son zamanların önemli kazılarında biri olan Körtik Tepe kazıları da bölgede Roma varlığının algılanması açısından bazı bulgular vermiştir. 2008 yılı kazılarında bir mezarda ortaya çıkarılan ve Constantius II dönemine ait olduğu algılanabilen sikkelerden oluşan bulguları konuyla bağlantılı bilinenlere katkıda bulunanlar açısından önem arz etmektedirler. Uygarlıkların çeşitli coğrafyalardaki varlığını algılama açısından diğer bulguların yanı sıra sikkelerin de önemi büyüktür ki, bu durum Roma İmparatorluğu için de geçerlidir. Augustus döneminden itibaren imparatorluk ile ilgili konular sikkeye hakim olmaya başlamıştır. Principathık ilerlemeye başlayınca, sikke tiplerinde sivil yaşamdan sahneler azalmaya, buna karşın askeri konularda gözle görülür bir artış görülür. Sikke tiplerindeki çeşitlilik geleneği İ.S. 4. yüzyıl içlerine kadar sürer. Sikkelerdeki sahnelere propaganda egemen olur ki, bu olgu, onur ve saygı kazandırmaktan ziyade, inandırmak biçiminde sosyal statüsünü kuvvetlendirmeye çalışan imparatorların başvurduğu yöntemlerden birisidir. Sikkeler üzerindeki imaj, yalnızca, iktidardaki kişilerin Romalılara hükmetme hakları olduğu fikrini vermez; aynı zamanda, Romalıların dünyaya hükmetme hakkı olduğu fikrini de verir. Savaş, kazanılan zaferler ve başka tipleri de içeren ve burada incelediğimiz sikkelerin arka yüz tipini oluşturan sahneler bu konu ile ilgilidir. Halklar ve bölgeler yenilgiye uğratılmış olarak gösterilirler; düşmanları Romalıların önünde ya diz çökmüşler, ya da öldürülmektedirler. Bunu yaparken de genellikle soyut kavramların kişileştirilmesinden, yani personifikasyonlarından faydalanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Constantius II, Sikke, Körtik Tepe

ABSTRACT

The fertile land which is irrigated by Tigris and Euphrates -Anatolia- has served as host to many civilizations from past to present. There is an increase of Roman domination in following the traces of civilizations. Körtik Tepe, one of the latest important excavations, is providing evidence to understand the presence of Roman Empire in the region. In 2008, in a tomb, coins which are dated to Constantius II, have been uncovered. These findings has importance because of tributing to acknowledgement about this subject. To perceive the presence of civilizations in various geographies, coins have great importance, this situation also includes the Roman Empire. The imperial issues started to appear on coins from the Augustine Period. The more the principates became powerful, the less the scenes of civilian life appeared on the coins. Hence the military issues on the coins started to

increase noticeably. The diversity in the types of coins lasted to the mid 4th Century AD. Propaganda on the scenes of the coins was one of the methods used by the emperors trying to boost their social status not for gaining honour and respect but for convincing his people. The image on the coins not only advised that the rulers have the right to dominate Romans but also the Romans have the right to dominate the world. The wars, the victories and the scenes on the backside of the coins we have studied in this paper are related to the idea of having the right to dominate. Peoples and the regions were shown as defeated whereas the enemies were shown as kneeling down in front of the Romans or they were simply murdered. While doing this, the abstract concepts were personified.

Keywords: Constantius II, Coin, Körtik Tepe

Diyarbakır İli, Bismil İlçesi, Ağıl Köyü yakınlarında yer alan Körtik Tepe Höyüğü'nde 2008 yılı sezonunda gerçekleştirilen kazılarda, A 35 açmasının yüzeyden 38 cm. derinliğinde yapılan çalışmalarda Geç İmparatorluk Dönemi'ne ait on adet Constantius II Dönemi bakır sikke ele geçirilmiştir. Özellikle İ.Ö. 9800 yıllarına ait olduğu yapılan karbon ve kemik analizlerinin incelenmesi ile ortaya çıkan ve Akeramik Neolitik Dönem'in köşe taşlarından birini oluşturan Körtik Tepe Höyüğü'nün geç dönem mezarında bu sikkelerin bulunması, bölgede Roma varlığının olup olmadığı konusunda incelemeyi gerekli kılmıştır. Aşağıda envanter bilgileri verilen söz konusu sikkeleri korunma durumlarından kaynaklanan bazı farklılıklar dışında, ortak karakter sunmaktadırlar.

Sikke No: 1

Kazı Envanter No: 328-NE/07-22/CHL

Müze Envanter No: 35/122/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 5.1 gr.

Çap: 2.3 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 2

Kazı Envanter No: 329-NE/07-23/CHL

Müze Envanter No: 35/116/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 5.4 gr.

Çap: 2.3 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 3

Kazı Envanter No: 330-NE/07-24/CHL

Müze Envanter No: 35/120/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 4.7 gr.

Çap: 2.4 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 4

Kazı Envanter No: 331-NE/07-25/CHL

Müze Envanter No: 35/114/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 5.1 gr.

Çap: 2.3 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 5

Kazı Envanter No: 332-NE/07-26/CHL

Müze Envanter No: 35/119/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 4.8 gr.

Çap: 2.3 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 6

Kazı Envanter No: 333-NE/07-27/CHL

Müze Envanter No: 35/123/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 4.5 gr.

Çap: 2.2 cm.

Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 7

Kazı Envanter No: 334-NE/07-28/CHL

Müze Envanter No: 35/118/07-22

Tarih: İ.S. 344-354

Cinsi: AE

Ağırlık: 4.8 gr.
Çap: 2.2 cm.
Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 8

Kazı Envanter No: 335-NE/07-29/CHL
Müze Envanter No: 35/121/07-22
Tarih: İ.S. 344-354
Cinsi: AE
Ağırlık: 4.4 gr.
Çap: 2.1 cm.
Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 9

Kazı Envanter No: 336-NE/07-30/CHL
Müze Envanter No: 35/117/07-22
Tarih: İ.S. 344-354
Cinsi: AE
Ağırlık: 5.2 gr.
Çap: 2.2 cm.
Kalınlık: 0.2 cm.

Sikke No: 10

Kazı Envanter No: 337-NE/07-31/CHL
Müze Envanter No: 35/115/07-22
Tarih: İ.S. 344-354
Cinsi: AE
Ağırlık: 5.1 gr.
Çap: 2.4 cm.
Kalınlık: 0.2 cm.

Söz konusu sikkelerin önyüzünde İmparator Constantius'un paludamentumlu ve inci dizi diadem taşıyan sağa dönük portresi yer almaktadır. Ön yüzündeki yazı **DN CONSTAN-TIVS P.F. AVG.** (Dominus Noster Constantius Pius Felix Augustus) şeklindedir. Yani Kutsal Efendimiz, Dindar, Mutlu Constantius Augustus'tur. Arka yüzlerde ise, **[FEL] TEMP REPARATIO** (Felicium Temporum Reparatio), yani zamanın mutluluğunun eski hale getirilmesi yazısı bulunmaktadır. Burada ayakta duran benzer sikkelerde ya Virtus¹ olarak nitelenen² ya da attan düşen biniciyi mızraklayan asker betimi olarak belirtilen kişi³,

sol elinde kalkan, sağ elinde mızrak tutmakta ve yerdeki figüre saplamaktadır. Sağda yerde kalkan, mızrağın sol üstünde Grekçe G harfi yer almaktadır. Bu harf darphane değer işareti olabildiği gibi rakam olarak da üç'ü işaret etmektedir. Üç (3) yıla işaret eden rakam, olasılıkla Singara Zaferi'nin 3. yılında bastırılmış olabildiğine de işaret edebilmektedir. 3,4 Nolu sikkenin alt kesitinde ANH şeklinde Antiokhia darphanesinin lejandı yer almaktadır ki, bu sikkelerin Antiokhia'da basıldığı anlaşılmaktadır.

Sikkelerdeki betimlemelere benzer tipler Thessalonica⁴, Heraclea⁵, Cyzicos'daki⁶ darphanelerde basılan sikkelere benzemektedir. Dolayısı ile tek bir darphane de basılan tiplerin yansımaları diğer darphaneler de görülmektedir. Özellikle sosyal olayları yansıtmadaki başarıları imparatorluk döneminin geleneği haline gelmiştir. Çünkü en kolay iletişim yolu olarak sikke'yi her zaman ön planda tutmuşlardır.

Diğer taraftan sikke dolaşımı ile ticaret arasındaki ilişkinin varlığı ki sikkelerin hareketi, çoğu kez yazınsal kaynaklarda bulunmayan herhangi bir ekonomik faaliyet içinde doğrulanabilir kanıtlar sağlayabilir. Bununla beraber ister ekonomik faaliyet için olsun ister askeri harcamalarda olsun sikkelerin Körtik Tepe höyüğünde bir mezarda bulunması zaten bu bölgede bilinen Roma varlığıyla bağlantılı olmaları kaçınılmazdır.

Diyarbakır bölgesinde Romalıların Constantius II dönemindeki varlığı tarihi kaynaklarla da doğrulanabilmektedir. Nitekim, hem Amida hem de Antoninopolis, Constantius II tarafından doğu savunmasının kaleleri olarak inşa edilir⁷. Ayrıca, imparatorun Mezopotamya'da Tur Abdin ortasında Persliler'e karşı önlem amacı ile iki büyük kale inşa ettirdiği bilinmektedir⁸. Bunlardan birisi Bet Arabia sınırında dağların tepesinde; diğeri ise, Dicle üzerinde Taş Şato diye adlandırılan Hesn-Kef'tir. Burası aynı zamanda Arzon arazisinin baş şehridir. Constantius II zamanında İ.S. 349 yılında Amida'nın etrafı surla çevrilerek ve sürekli saldırılarla tahrip olan kalesi yeniden onarılarak savunma gücü arttırılır⁹. İ.S. 365-375 yılında ise Nisibis'in Hıristiyan ahalisi için Dağ Kapısı'ndan Urfa Kapısı'na ve oradan Mardin Kapısı'na kadar olan sur kısmını inşa ettirir¹⁰. Bu imparator zamanında inşa edilen sur, şimdiki surun doğu bölümünü oluşturan, Mardin Kapısı'ndan Yeni Kapı'ya ve buradan da Dağ Kapısı'na kadar uzayan kısımdır¹¹. Antakyalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un yazdığına göre, bundan önce Amida, küçük bir kale idi¹². Şimdiki Diyarbakır olarak sunulan Amida, Tigris'in sağ kıyısında Nisibis'e yaklaşık seksen Roma mili kuzeybatıdadır¹³.

Diyarbakır Romalı yazarlar tarafından Amida olarak tartışmasız iyi bilinmektedir¹⁴. İ.S. 359 yılında Tigris üzerindeki dik kademeli uçurumları olan Amida'nın¹⁵, Şapor tarafından kuşatılmasını, yetmiş üç günlük kuşatma sonunda Amida'nın düşmesini ve Dicle kıyılarındaki çatışmaları Ammianus Marcellinus (18.8.11) kaydetmiştir¹⁶.

Constantius II, Amida'nın coğrafi konumunu ve stratejik önemini göz önüne alarak, etrafını sağlam surlar ve kulelerle çevreletip genişletir¹⁷. İ.S. 359 yılında II. Şapor tarafından kuşatıldığı zaman kent nüfusu yirmi bin kadardı¹⁸. Constantius II bu şehri yeniden inşa ettirdikten sonra Roma Mezopotamya'sını ikiye ayırır. Amida'yı asıl Mezopotamya'nın baş şehri durumuna getirir. Ayrıca bir Osrhoene vilayeti oluşturarak, ki burada M.Aurelius Dasius 'un praetorian olduğu dönemden beri II. Parth Legionu bulunmakta idi¹⁹. Edesa'yı da buranın merkezi yapar. Mac Mullen tarafından daha önce yapılan çalışmalar Geç Roma imparatorluğu dönemi içinde geçen değişimi ayrıntılı olarak araştırmıştır. Buna göre İ.S. 3. yüzyıl sonlarından itibaren Roma imparatorluğunun doğu eyaletlerinde sadece küçük etkileri olduğu yönündedir²⁰.

İmparator Constantius'un II'nin bölgedeki etkinlikleri ve Amida ile ilgili aktiviteleri, Körtik Tepe Höyüğü'nde bulunan sikkelerin varlığını şaşırtıcı kılmamaktadır. Bölgenin, özellikle Amida'nın Pers tehdidine karşı önemsenmesi ve yeniden tahkim edilmesiyle bağlantılı yapılanma ve arkeolojik kalıntılar Dicle ve Fırat boylarında bilinmektedir. Körtik Tepe bulguları ise, bu varlığı arkeolojik açıdan güçlendiren ve anlam kazandıran önemli veriler durumundadırlar.

Sikke 1 Ö/Y

Sikke 1 A/Y

Sikke 2 Ö/Y

Sikke 2 A/Y

Sikke 3 Ö/Y

Sikke 3 A/Y

Sikke 4 Ö/Y**Sikke 4 A/Y****Sikke 5 Ö/Y****Sikke 5 A/Y****Sikke 6 Ö/Y****Sikke 6 A/Y****Sikke 7 Ö/Y****Sikke 7 A/Y**

Sikke 8 Ö/Y

Sikke 8 A/Y

Sikke 9 Ö/Y

Sikke 9 A/Y

Sikke 10 Ö/Y

Sikke 10 A/Y

Kaynakça

- ¹ Latince Cesaret, erdemlilik anlamına gelip, zırlı, mızraklı, elinde zafer figürüyle yürür durumdaki kadın şeklinde tanımlanır. (Bkz.Tülay 2001, s. 210.)
- ² Bkz. LRBC II 1965, 2623,2625; Tekin 1994, Lev. LXXII, Res. 885,886, s. 205.
- ³ Baydur'a göre bu anlatım Mezopotamia'da, Singara'da İ.S. 344 yılında yapılan savaşa işaret etmektedir. Bkz. Baydur 1998, s. 104; Lev. XLI, Res. 372.
- ⁴ Bkz. LRBC II 1965, 1681; Tekin 1994, Lev. LXXI, Res. 869, s. 202.
- ⁵ Bkz. LRBC II 1965, 1900; Tekin 1994, Lev. LXXII, Res. 871, s. 203.
- ⁶ Bkz. LRBC II 1965, 2496, 2504; Tekin 1994, Lev. LXXI, LXXII, Res. 881,883, s. 204,205.
- ⁷ Henck 2001, s. 303.
- ⁸ Henck 2001, s. 303.
- ⁹ Beysanoğlu 1998, s. 110 vd.
- ¹⁰ Beysanoğlu 1998, s. 116 vd.
- ¹¹ Beysanoğlu 1998, s. 110 vd.
- ¹² Ball 2000, s.24.
- ¹³ Holmes 1917, s. 121.
- ¹⁴ Holmes 1917, s. 122.
- ¹⁵ Wilson 2001, s. 234.
- ¹⁶ Wilson 2001, s. 231.
- ¹⁷ Beysanoğlu 1998, s. 110 vd.
- ¹⁸ Beysanoğlu 1998, s. 110 vd.
- ¹⁹ Petersen 1974, s. 274.
- ²⁰ Mitchell 1987, s. 333 vd.
- Ball, W., Rome in The East, London and New York 2000, s.24.
- Baydur, N., Roma Sikkeleri, İstanbul 1998, s.103. Benz 2010
- Benz, M., A. Çoşkun, B. Weninger, K.W.Alt, V. Özkaya, "Stratigraphy and Radiocarbon Dates of the PPNA Site of Körtik Tepe, Diyarbakır" Arkeometri Sonuçları Toplantısı 26, 2010,2011,81-100.
- Beysanoğlu, Ş., Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, I. Cilt, Ankara 1998,
- Henck, N., "Constantius Đ filoktishj ?" Dumbarton Oaks Papers, Vol.55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University 2001, s. 279-304.
- Holmes, T., Rice, "Tigranocerta" The Journal of Roman Studies, Vol.7, Society for the Promotion of Roman Studies 1917, s. 120-138.
- LRBC: D.V.Hill; Late Roman Bronze Coinage, London 1965
- J.P.C.Kent;
- R.A.G.Carson,
- Mitchel, S., "Imperial Building in the Eastearn Roman Provinces" Harvard Studies in Classical Philology, Vol.91 (1987), Published Department of the Classics, Harvard University, s. 333-365.
- Özkaya, V., A. Çoşkun, O. San, F.S.Şahin, G. Barın, M. Kartal, Y.S.Erdal, "Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı" 31. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, 511-535.
- Petersen 1974: Petersen, H., "A Roman Prefect in Osrhoene" Transactions of the American Philological Association 1974, Vol.107 (1977), Hopkins University Pres, s. 265-282,
- Tekin, O., Grek ve Roma Sikkeleri, İstanbul 1994 (Yapı Kredi Koleksiyonu)
- Tülay, A., S., Genel Numizmatik Sözlüğü, İstanbul 2001, s.156.
- Wilson, A., "Water-Mills at Amida: Ammianus Marcellinus 18.8.11" The Classical Quarterly, New Series, Vol.51, No.1 (2001), Cambridge University Pres on behalf of the Classical Association 2001, s. 231-236

Türkiye Selçukluları'nda Yabancılara İktâ' ve Mülk Verilmesi

Giving İktâ' to Foreigners in Anatolian Seljuqids

Hasan GEYİKOĞLU

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
hgeyikoglu@atauni.edu.tr

ÖZET

Orta ve Yeni Çağlarda devletler, bir görev karşılığında şahıslara maaş yerine belli bir arazinin gelirlerini bırakıyorlardı. Bu uygulamaya iktâ' veya timar sistemi denilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde de bir hizmet karşılığında şahıslara devlet arazisinden (mirî arazi) belli ölçüde bir yerin gelirleri devredilirdi. Hizmet şartı olmadan da bazı şahıslara bağış şeklinde bir iktâ' veya mülk verilebilirdi. Ülkesi elinden alınan hükümdarlara ve dışardan gelip devlet bünyesine alınan kişi ve gruplara da iktâ' veya mülk verilirdi. Kalonoros (Alâiye) hâkimi Kyr Vart, Mengüçlü beyi II. Davud-Şah, Erzurum Selçuklu meliki Rükneddîn Cihan-Şah ve Harezmlî beyleri, bu iktâ' ve mülk verilenlerin en tanınmışlarıdır.

Anahtar Kelimeler: iktâ', mülk, Türkiye Selçukluları, Harezmlîler

ABSTRACT

The governments, in Middle and Clasical Ages, gave the persons the revenues of a certain premise in return of a task instead of salary. This application is called as "ıktâ' (fief)" or manorial system. In Turkish Seljuqid State, persons were revolved the revenues of a certain place from public (demesne) land on a certain scale in exchange for a service. Some persons were also given fief or possession in the form of donation without any service condition. The rulers whose country was defrauded, and persons and the groups who were extraneous and taken into constitution of government were given fief or possession. The ruler of Kalonoros (Alâiye), Kyr Vart, Mengucüqid lord II. Davud-Shah, the king of Erzurum Seljuqid Rukneddîn Cihan-Shah and the lords from Kharezmi were the most of famous of the people who were given fief and possession.

Keywords: iktâ', mülk, Anatolian Seljuqids, Khwarazmians

Toprak, tarih boyunca insanlığın hayat ve geçim kaynağı olmuştur. Her türlü beşerî faaliyet toprak üzerinde, toprak uğruna icra edilir. Dolayısıyla toprak, insan faaliyetlerinin zemini ve vazgeçilemez tek üretim aracıdır. Özellikle ekonominin toprağa bağlı olduğu, sanayi henüz gelişmediği ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yaygınlaşmadığı dönemlerde toprağın önemi devletlerin ömürlerini ve kudretini belirleyecek kadar büyük ve müessir idi.

Tarih boyunca devletler, toprakla ilgili bu veya şu şekilde bir sistem uygulamışlardır. Uygulanan toprak sistemi, ülkenin askerî, idarî, ekonomik ve sosyal yapısını ve işleyişini yakından ilgilendirmiş, hatta belirlemiştir. Uygulanan bu toprak sistemine, zamana ve devletlere göre değişen çeşitli adlar verilmiştir. Bizans'ta "pronoia"¹, Selçuklular'da "ıktâ"², Moğollar ve Akkoyunlu Devleti'nde "suyurgal"³, Osmanlılar'da "timar"⁴ gibi.

Genel anlamıyla ıktâ', kamu otoritesinin (hükümdar, hükümet vs.), tasarrufundaki mirî arazi⁵ ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını şahıslara bırakması, tahsis etmesi demektir. İktâ' kelimesi terim olarak, devlet başkanı (hükümdar) veya onun adına yetki kullanan merci tarafından, özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfak) yahut faydalanma (intifa, istiğlal) hak ve imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder⁶. İktâ' işleminin, malın mülkiyetini değil, sadece faydalanma veya işletme hakkını sağlayacağı ilkesi vardır. İktâ', memuriyetle ve hizmetle kaimdi. Görevden azledilenin ıktâ'ı elinden alınırdı⁷.

Sözlük anlamı itibariyle temlik, "mülk olarak verme, birine bir mülk bağışlama" demektir. Aynı kökten türetilen "temlikten" kelimesi de, "mülk olarak vermek suretiyle" anlamına gelir. Menşur, kelime olarak, "tanıtma vesikası, ferman, irade" anlamlarında iken, tarihî bir ıstılah olarak, "ıktâ' fermanı" veya "hükümdar tarafından yapılan bir tayini, bir görev veya muafiyeti yahut ıktâ' tevcihini bildiren resmî belge" demektir⁸. Bu resmî belgeye berât, ferman, tevki' gibi adlar da verilmiştir⁹. Bütün İslâm devletlerinde ıktâ' ve mülkler, tevki' ve menşurla verilirdi¹⁰.

Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki ıktâ' ve temlik uygulamaları, bu devletin mirasçısı olan Anadolu Beylikleri'nde ve Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da devam ettirilmiştir. Selçuklular'da ıktâ' ve temlik verme işinin hukukî belgesi olan menşur ve ferman, aynı mahiyette olmak üzere, Osmanlılar'da mülknâme ve temliknâme adlarıyla da kullanılmıştır. Mülknâmeler, padişah iradesi ve hükmüdür. Mirî arazi gelirinin birine verilmesi veya şartlara uygun olarak rakabesi(çıplak mülkiyeti)nin temlikini gösterir bir belgedir. Buna "temliknâme-i hümayun", "mülknâme" ve "mülknâme-i hümayun" adları da verilmekteydi. Buna göre, temliknâmenin iki şeklinden birisi, mirî arazinin a'şar, ferağ ve intikal resmi gibi yararlanma hakkının temliknâme karşılığı bir kimseye verilmesidir. Diğerisi ise, mirî arazinin

çıplak mülkiyetinin yine temliknâme adı verilen bir belgeyle bir kişiye devredilmesidir. Çıplak mülkiyetin temlikine “temlik-i sahih” denirdi¹¹.

Selçuklu devri kaynakları *ıktâ'* tabirini bağış arazi türleri için kullanmaktadır. Bağışlar, küçük bir bölgeden (“falanca şehir” veya “falanca kasaba ve çevresi” gibi) ibaret olabileceği gibi, kasaba ve köyleri içine alan bütün bir bölge de olabilirdi¹². Verilen toprak alanının büyüklüğü, sultanın ödüllendirmek istediği şahsın durumuna, önemine, hizmetlerine göre farklılık gösterebilirdi.

Büyük Selçuklu Devleti ve diğer kollarında olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nde de İslâm hukuku uygulanmıştır. İslâm hukukuna göre toprak sisteminde *ıktâ'*lar iki kısma ayrılmaktaydı:

1. Mülk olarak verilen *ıktâ'*lar (*ıktâ'*-ı temlik),
2. Gelir ya da işletme *ıktâ'*ları (*ıktâ'*-ı istiğlal).

*ıktâ'*u't-temlik (veya temliken *ıktâ'*); taşınmazlar (tarla, bahçe, mera, ev, maden ocağı vs.) üzerinde özel mülkiyet hakkı tanıyan hukukî bir kavram ve uygulamadır. Bu tür *ıktâ'*lar, diğer özel mülkler gibi kira, ariyet (ödünç olarak verme), alım-satım, hibe, miras vb. akitlere konu olabilir. İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, *ıktâ'*u't-temlik ile mülkiyet nakli gerçekleşir¹³. Yine İslâm hukukçularına göre, temlikî *ıktâ'*ların mamur yerlerden değil, ancak mevat (sahipsiz, işlenmemiş) araziden yapılması gerekir¹⁴. Temliken *ıktâ'* olarak verilen arazi, köy veya kasabalar dâhilinde veya yakın çevresinden olurdu¹⁵. Temliken *ıktâ'* edilen arazi, verilen şahsın mülkü olmakta ve şahıs orada istediği gibi hukukî tasarruflarda bulunabilmektedir. Temlik, maddi ve mali bakımdan *ıktâ'*dan daha imtiyazlı bir ihsan idi. İstiğlalen *ıktâ'*da ise, arazinin mülkiyeti değil, kullanım hakkı verilmektedir¹⁶.

Türkiye Selçuklu sultanlarının, bir hizmet karşılığı veya teveccühe nail olan şahıslara ödül olarak verdikleri mülk topraklar yanında, beylere veya zenginlere para karşılığında toprak temlik ettikleri de olmuştur. Bu tür mülklere de “satış yoluyla temlik” denilmiştir. Bu suretle yapılan temliklerde şahsa devredilen mülkiyet hakkının, devletin alacağı vergilere mahsus olduğu tesbit edilmektedir¹⁷.

Bundan başka ömür boyu tahsis edilen bir emlak, babadan oğula geçen tasarruf hakkı veya para bağışı tarzında ortaya çıkan şahsî *ıktâ'*lar (bir çeşit emeklilik maaşı) da vardı. Hatunlara ve halifelere ihtiyaçlarını karşılamaları ve hayatlarını sürdürebilmeleri için verilen *ıktâ'*lar bu türdendir¹⁸.

İktâ' veya mülk verilen kişiler, söz konusu arazide yaşayıp bizzat üretim yapan reayanın devlete vermesi gereken vergiyi hazineye ödemez, kendileri alırdı. İktâ' sistemine göre, iktâ' verilenlerin geçimlerini sağlamak için gelir elde etme şekli böyleydi. Ancak reayadan devletin önceden belirlediği vergiden fazla vergi ve mal toplama hak ve yetkisi yoktu. İktâ' verilen kişiler, iktâ' arazisinin özelliklerine (kıymet ve verimlilik derecesi, sulanır olup olmadığı, öşrî veya haracî vergi statüsünde olduğu vs.) göre devlete vergi vermekle mükellefler¹⁹. Türkiye Selçuklularında iktâ'lar, malî bakımdan "muaf olan" ve "muaf olmayan" diye iki kısma ayrılırdı. Muaf olanlar, devlete vergi vermezlerdi. Kaynaklar, muaf iktâ'lar için "muaf ve müselleme" tabirini kullanmaktadırlar. İktâ' veya temlik mülkün muaf olması, sultanın takdiri ve menşuru ile mümkün olurdu. Muaf olmayanlar, vergilerini öderlerdi²⁰.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde tahta çıkan her yeni sultanın mevcut iktâ'yı kabul ederek yenilemesi veya iktâ' sahibinin ölmesi halinde o iktâ'nın varislerine geçebilmesi için sultanın iktâ' veya temlik menşurlarını tasdik etmesi gerekirdi. Yeni sultan bunlardan başka iktâ'lar da verirdi. İbn Bibî'nin, I. İzzeddîn Keykâvus'un tahta çıkması dolayısıyla yapılan biat ve kutlama törenine katılanların arzları hakkında, "beyler ve ileri gelenler görevlerinin, iktâ'larının ve mülklerinin menşurlarının yenilenmesini dilediler" şeklindeki kaydı, bu hususu teyid etmektedir²¹.

Mülk veya mülk arazi; özel mülkiyet statüsündeki arazidir. Makalemizin konusuyla ilgili anlamı, "kişinin sahip olduğu, kendi başına tasarrufta bulunduğu mal veya arazi" demektir. Mülk kelimesi, dar anlamda "mülk arazi" teriminin kısaltılmış şekli olarak sadece toprak için kullanılır. Mülk arazi, hem rakabesi (çıplak mülkiyeti), hem tasarruf hakkı şahıslara ait olan topraktır. Mülk arazi sahipleri bunun üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hak ve yetkisine sahiptir, yani toprağı kullanabilir, hukukî ve tabîî semerelerinden faydalanabilir, satabilir, kiralayabilir, miras bırakabilir, vakfedebilir²². Mülk arazi, mirî araziden ayrılarak, muhtelif vesile ve şekillerde hizmetleri görülenlere ve diğer bazı şahıslara verilen arazidir. Bu arazi daha sonra onların evlatlarına intikal etmiş ve bir kısmı da vakıf haline getirilmiştir. Hükümdar, bir şahsa "kayd-ı hayat" şartıyla iktâ' veya temlik verebilirdi. Bu durumda o şahsın ölümünden sonra o mülk, evladına miras kalmaz, tekrar hazinenin malı (mirî arazi) olurdu²³.

Çeşitli sebeplerle ülkesi elinden alınan bey ve hükümdarlara, ülkenin siyasî ve idarî yapısına zarar veremeyecekleri yerlerde, geçimlerini sağlayabilmeleri için gelir kaynağı olarak bir ıktâ', mülk verilirdi. Aşağıda görüleceği üzere, Kalonoros hâkimi Kir Vard ve Şebin-Karahisar hâkimi Muzaffereddîn Muhammed'e verilen örneklerde olduğu gibi, bir şahsa ikamet edeceği ıktâ'dan başka gelirlerinden faydalanacağı ayrı bir mülk de verilebiliyordu. Yine çeşitli sebep ve şekillerde Selçuklu ülkesine iltica etmelerine izin verilen, devlet teşkilatına alınan yabancı unsurlara (Harezmliler gibi) da görev, mevki ve geçimlerini sağlamaları için ıktâ' verilmiştir.

Tâbi emir, melik ve krallara kendi ülkelerinin mülkiyetinin verildiği, kendi ülkesindeki hâkimiyetinin tanındığı da olurdu. Türkiye Selçuklu Sultanını metbû ve müttefik tanıyan komşu melik ve hükümdarlar da bazen bu ilişkilerini kuvvetlendirmek için Sultandan kendi ülkelerinin mülkiyet menşurunu talep ederlerdi. Bunun için de menşur verilirdi²⁴.

Türkiye Selçuklularında verilen temliklerin statüsü, şartları, işleyişi hakkında kaynaklarımızda açık ve tafsilatlı bilgiler yoktur. Bildiğimiz, devrin kaynaklarında geçen birkaç kelime ve terimden ibarettir. Bununla birlikte, Osmanlılar'ın ilk dönemindeki toprak hukuku ile temlik ve özel mülkiyet uygulamalarına bakarak Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki statü ve uygulamalar hakkında bazı sonuçlara ulaşabiliyoruz.

Konumuzla ilgili terim ve kavramlar hakkında bu kısa bilgileri naklettikten sonra şimdi, olaylar içinde Selçuklu Türkiyesi'ne ve devlet teşkilatına dâhil olan yabancılara ıktâ' ve mülk verilmesi örneklerine geçelim:

Sultan I. Kılıç Arslan'ın, Türkiye Selçuklu Devletini toparlama, Anadolu'da siyasi ve milli birliği sağlama gayretleri ve Haçlılarla mücadeledeki başarıları onun içeride ve dışarıda itibarını artırmıştı. Bunun bir sonucu olarak, Meyyafarikin veziri Ziyaeddîn Muhammed, 1105 yılında I. Kılıç Arslan'a elçi göndererek, gelip şehri teslim almasını bildirdi. Bu teklifi kabul eden I. Kılıç Arslan, o sırada bulunduğu Malatya'dan hemen hareket ederek Meyyafarikin'e vardı ve şehri teslim aldı. Uzun süre Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunan Ziyaeddîn Muhammed'in, Melikşah'ın ölümüyle Büyük Selçuklu şehzadeleri arasında cereyan eden taht mücadelelerinde kendisini emniyette hissetmediği ve Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın hizmetine girmeyi tercih ettiği anlaşılıyor. Bu vesileyle böyle bir devlet adamını

kendisine vezir yapan Kılıç Arslan, Elbistan'ı ona temlik etti²⁵.

Bizans imparatoru İoannes Komnenos, 1139 yılında Niksar'ı kuşattı. İmparatorun kardeşi İsak'ın oğlu İoannes de bu sefere katılmıştı. Bu genç İoannes, Niksar kuşatması sırasında imparatoru terk ederek, Selçuklular'a sığındı. Konya'ya giderek Müslüman oldu ve Sultan I. Mes'ud'un kızı ile evlenerek Konya'ya yerleşti; sultandan birçok mülkler aldı ve "çelebi" unvanını kazandı²⁶.

Sultan I. Mes'ud, 1152'de Malatya Danişmendli beği Zülkarneyn'i kendine tâbi kıldı. Sultanın, bu Malatya kuşatması sırasında Hıristiyan halkın kendisine gösterdiği bağlılık ve taraftarlığı dolayısıyla onlara ve evlatlarına vergi muafiyeti tanıyan birtakım fermanlar (tevki') verdiği anlaşılıyor. Nitekim bundan yaklaşık 170 yıl sonra İlhanlılar'ın Emirü'l-Ümerâsı Emir Çoban'ın Malatya'ya tayin ettiği vali, şehir halkına ağır vergiler koyunca, onlar, vaktiyle Selçuklu sultanından aldıkları vergi muafiyeti ve temlik tevki'lerini ibraz etmişlerdir²⁷.

Danişmendli emiri Feridun (Afridun), kardeşi Nasırüddîn Muhammed'i Malatya hâkimliğinden düşürünce, o da çeşitli maceralardan sonra gidip Sultan II. Kılıç Arslan'a sığınmıştı. II. Kılıç Arslan da Muhammed'e Ereğli'yi temlik etti (1171)²⁸.

Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, birinci saltanatı sırasında (1192-1196), tahtını ağabeyi II. Rükneddîn Süleyman-Şah'a bırakmak zorunda kalarak, İstanbul'a gidip imparatora sığınmıştı. II. Süleyman-Şah'ın ölümü (1204) ve küçük yaştaki oğlu III. Kılıç Arslan'ın tahta çıkarılması üzerine, Selçuklu ileri gelenlerinden bazıları Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta geçmesi için davet ettiler. Bunun üzerine I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, İstanbul'dan Anadolu'ya döndü. Ancak oğulları İzzeddîn Keykâvus ve Alâeddîn Keykubâd ile Hâcib Zekeriya, topraklarından geçtikleri İznik imparatoru Theodoros Laskaris (1204-1222) tarafından rehine olarak alıkonuldular²⁹. I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, ailesi, diğer maiyeti mensupları ve kayınpederi Manuel Komnenos ile birlikte Borgulu (Uluborlu)'ya vardı. Sultan, Borgulu'da Konya üzerine sefere hazırlanırken Hâcib Zekeriya'nın gönderdiği bir ulak yetişip, Hâcib'in şehzadelerle birlikte rehinelikten kaçıp geldiklerini bildirdi. Gerçekten de Hâcib Zekeriya, başlarındaki Bizanslı muhafızların kumandanı ile görüşüp, ona kendilerini serbest bırakması veya kaçmalarına göz yumması karşılığında Selçuklu ülkesinde vaatlerde (bir makam veya mülk) bulundu. Haçlıların İstanbul'u işgali ve takiben meydana gelen kargaşalık sırasında Bizans'tan usanmış bulunan muhafız kumandanı,

Selçuklu ülkesinde elde etmeyi düşündüğü dünyalık mukabilinde rehinelerin kaçırılmasına göz yummuştu (1204 sonu veya 1205 başı)³⁰. Adı verilmeyen bu Bizanslı muhafız kumandanına sonra Selçuklu ülkesinde bir makam ve unvan, bir mal-mülk verilip verilmediği hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Konya'da Selçuklu tahtını elde ettikten sonra kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli-Honaz havalisini bir idarî bölge olarak temlik etti. Bu suretle bu bölgede bir uc melikliği kurulmuş oldu. Bu münasebetle Manuel'in adı Selçuklu tarihlerinde "Melik Mavrozomes" olarak geçer³¹. Bu uc beyliğinin ne kadar devam ettiğini kesin olarak bilmiyoruz. Bununla beraber Osman Turan, "Bu havalide Mavrozomes'in idaresi uzun sürmemiş; oradan Konya'ya dönmüştür" diyor³².

I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ölünce (1211), devlet erkânı büyük oğlu I. İzzeddîn Keykâvus'u (1211-1220) sultan ilan etti. Ancak buna karşı çıkan ortanca oğlu Alâeddîn Keykubâd, ağabeyini Kayseri'de kuşatmaya aldı. Kilikya Ermeni Kralı II. Leon da Keykubâd'ın müttefiki olarak bu kuşatmaya katıldı. II. Leon'un kuşatmadan çekilip ülkesine dönmesi için Keykâvus'un adamları ona Selçuklu topraklarından yer vermeyi ve daha bazı menfaatler vaad ettiler. Bunun üzerine kral ordusunu alıp ülkesine döndü³³. Ancak sonra bu vaadin yerine getirilip getirilmediği hakkında bilgimiz yoktur. Fakat Kral II. Leon, ülkesine döndükten hemen sonra Selçuklu topraklarına saldırarak Lulue (Ulukışla), Ereğli ve Larende'yi işgal etmiştir. Kralın bu harekâtından, kuşatmadan çekilmesi karşılığında bir yer verilmesi ve diğer menfaatler vaadinin Sultan I. Keykâvus tarafından yerine getirilmediğini tahmin ediyoruz. Bu işgal üzerine I. İzzeddîn Keykâvus da Kral Leon'a savaş açmıştır³⁴.

Bazen Selçuklu sultanına tâbi olması veya ittifak karşılığında, komşu ülke hükümdarına veya bölge hâkimine kendi ülkesinin hâkimiyet veya temlik menşuru veriliyordu. Mesela Sultan I. İzzeddîn Keykâvus devrinde Ermeni Kralı II. Leon'a, Sultanı metbû tanımasının karşılığında kendi ülkesindeki Sis (Kozan)'in hâkimiyet menşuru verilmişti (1218)³⁵.

I. İzzeddîn Keykâvus'un Tell-Başir kuşatması şiddetli ve uzun sürdü. Sonunda halkın, teslim olunması yönündeki baskısına dayanamayan kale yöneticisi, I. Keykâvus'a haber gönderip, tek hayat kaynağı ve varlığının bu kale olması hasebiyle, geçimi için başka bir ıktâ' verilmesi halinde hemen Tell-Başir'i bırakacağını bildirdi. Bu şahsa Huni vilayetini³⁶ ıktâ' eden Sultan I. Keykâvus, şehir halkına da âmân verdi ve

kaleyi Maraş emiri Nusreteddîn'e bıraktı (1218)³⁷.

I. İzzeddîn Keykâvus, Haleb ve buraya bağlı yerlerin emirlerinin, tâbi veya müttelik olarak kendisine katılımlarını sağlamak, onları böyle davranmaya rağbet ettirmek için, karşılığında kendilerine temliklerde bulunmayı vaad etmişti. Hatta bu düşünceyle ümeradan bir gruba pek çok tevki'³⁸ yazdırmıştı. Mesela Haleb'e tâbi bulunan Derbesak emiri Alemeddîn Kayser'in bu husustaki tevki'i Elbistan'da verilmişti. Bu taktik etkisini gösterdi ve Behisni beği Altunbuğa, Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'a bağlılığını arz ederken, Derbesak emiri Alemeddîn Kayser de kendi hükümdarına isyan ederek Sultan I. Keykâvus'un tarafında yer aldı. Bu işbirliklerde daha başka sebepler etkili olmuş olabileceği gibi, Sultan I. Keykâvus'un, Haleb ve bağlı yerlerin emirlerine temlikler vermeyi vaad etmiş olmasının da önemli etkisinin bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim Türkiye Selçuklu Sultanı, Haleb'i bir an önce hâkimiyetine almak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyordu³⁹.

I. İzzeddîn Keykâvus'un ölümünden (1220) sonra Türkiye Selçuklu tahtına kardeşi I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237) çıkarıldı. I. Keykubâd'ın ilk icraatı, güney sahillerinde yer alan tarihî liman şehri ve kalesi Kalonoros'un fethi oldu. İki ay süren çok şiddetli bir kuşatmadan sonra, bu şehir ve kalenin hâkimi Kyr Vart, kendisine Selçuklu ülkesinde bir ıktâ' verilmesi karşılığında kaleyi teslim etmeyi kabul etti. Anlaşma teklifi ve şartlarını kabul eden Sultan I. Keykubâd, ona Akşehir'i ıktâ' olarak ve bağlı birkaç meşhur köyünü de mülkiyet üzere verdiğine dair menşuru gönderdi. Kyr Vart, ıktâ' ve temlik menşurunu alıp kaleden indi; Sultanın otağında özür dileyip tazimlerini arz etti. Sonra ailesi ve maiyeti adamlarıyla birlikte Akşehir'e gitti (1220 veya 1221)⁴⁰. Kyr Vart'ın Akşehir ve söz konusu köylerine ne kadar müddetle sahip olduğunu, ölüm tarihini, kendisinden sonra evladının burada yaşamaya devam edip etmediklerini bilmiyoruz. Nitekim aşağıda görüleceği üzere, Akşehir, daha sonra (1228) Mengüçüklü II. Alâeddîn Davud-Şah'a verilecektir.

I. Alâeddîn Keykubâd devrinde Selçuklu ordusu Kâhta kalesini şiddetle kuşattı (Temmuz-Ağustos 1226). Büyük sıkıntı çeken kale muhafızları, sonunda teslim şartlarını görüşmek üzere elçi gönderdiler. Sultan adına Emir Mübarizeddîn Çavlı, "Teslime karar veren kale sakinlerine hiçbir surette zarar verilmeyeceğini, istedikleri her şeyin saltanat makamına bildirilip yerine getirilmesi için de elinden geleni yapacağını, hiç kimsenin mal-mülk, hil'at ve ıktâ'dan mahrum

bırakılmayacağını, başka bir yere göçmek isteyen olursa da ailesi, mal ve eşyasıyla istediği yere gidebileceğini, Sultanın tek amacının sadece bu kaleye sahip olmak olduğunu” yeminle temin etti⁴¹.

Emir Mübarizeddîn Çavlı'nın verdiği teminatlar üzerine Kâhta elçileri kaleye döndüler. Kale ayarı da kaleyi teslim ettiler. Emir Mübarizeddîn Çavlı, orada geçen hadiseleri, fethi ve ahalinin isteklerini anlattığı bir raporu Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'a gönderdi. Sultan da, kale muhafızlığına tayin ettiği şahısla, cevabî mektup, değerli hediyeler, Kâhtalıların isteklerini yerine getiren menşurlar ve ayrıca büyük emirlere de hil'atler gönderip, bu fetih olayında emeği geçenleri tebrik etti (1226)⁴².

Malazgirt zaferinden (1071) sonra Anadolu'nun fethi sırasında, Sultan Alparslan'ın emirlerinden Mengüçük Beg, Erzincan, Kemah, Şebîn-Karahisar, Divriği merkezleri ile çevrelerini fethederek buralarda kendi adıyla anılan bir beylik kurmuştu⁴³. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd zamanında Erzincan Mengüçüklü begi bulunan II. Alâeddîn Davud-Şah'ın (1225-1228), halka zulme varan davranışları, devlet adamlarını haksız yere cezalandırıp mallarına el koyması, bunların bazılarını öldürtmesi ülkesinde büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştu. Nihayet kendilerine kötü davrandığını söyleyen bazı begleri, kaçıp Sultan I. Keykubâd'a sığındılar. Sultan, Erzincan beglerinin her birine Selçuklu Devleti bünyesinde emirlik ve ıktâ' verilmesini ferman buyurdu. Ayrıca Davud-Şah'ı da ikaz etti.

Bu gelişmeden rahatsız olan II. Alâeddîn Davud-Şah, Kayseri'de bulunan Selçuklu Sultanının katına gitti. Yapılan görüşmelerden sonra bir anlaşma yapıldı. Erzincan'a dönen II. Davud-Şah, anlaşmaya rağmen huzura kavuşmadı. Erzurum Selçuklu Meliki Rükneddîn Cihan-Şah'a gönderdiği mektupta, “Sultandan iyi muamele gördümse de, hanedanıma mensup büyük emirler onun hizmetine girip aleyhimde bulunmaktadır” diyerek, ittifak teklif etti. Ayrıca Eyyûbîlerden Melikü'l-Eşref ve o sıralarda Azerbaycan'a hâkim bulunan Harezmşah Celâleddîn'den de yardım istedi, ancak bir şey elde edemedi.

Gelişmeleri takip eden Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, ordusunu Erzincan'a sevk etti. Her taraf işgal edilerek, kaleler kuşatıldı. II. Alâeddîn Davud-Şah, Sultanla görüşmek istedi ise de Sultan I. Keykubâd kabul etmedi. Mengüçüklü ülkesi zapt ve ilhak edildi. Direnen Kemah kalesi de, Davud-Şah'a yapılan baskı sonucunda teslim oldu. Ülkesi zapt edilip aciz kalan II. Davud-Şah, Sultan I. Alaeddîn Keykubâd'dan bir ıktâ'

istedi. Keykubâd, Selçuklu ülkesinin batısındaki Akşehir ve Ilgın (Ab-ı germ/Abgerm)'ı Davud-Şah'a temlik etti. Davud-Şah ve ailesi bir muhafız birliği refakatinde yeni yurduna gönderildi (1228)⁴⁴.

Davud-Şah'ın burada geçim sıkıntısı çekerek yaşadığı anlaşılıyor. Nitekim o, Ilgın'dan Sultan I. Keykubâd'a gönderdiği bir mektupta yer alan şiirinde,

“Ey Padişah, düşmanlarının gönlü senden dertlidir, yüzleri de senin korkundan sararmıştır.

İnsaf et ki, yüzlerce sıkıntıma rağmen senin memleketinde bana su sıcak [ab-ı germ], fakat ekme soğuktur”⁴⁵

ifadesiyle hayatının mahrumiyet ve sıkıntı içinde geçtiğinden şikâyet etmiş ve tabii olarak kendi bağımsız ülkesinden ve tahtından uzaklaştırılmanın huzursuzluğunu belirtmiştir. Davud-Şah'ın ölüm tarihi ve ondan sonra ailesinin durumu hakkında bilgimiz yoktur.

Türkiye Selçuklularının Mengüçük-ili'ni zapt ettiği bu sırada, Şebinkarahisar (Köğonya/Kolonea/Şarki-Karahisar)'da II. Alâeddîn Davud-Şah'ın kardeşi Muzaffereddîn Muhammed hâkim idi. O, I. Alâeddîn Keykubâd'ın gönderdiği Emir Mübarizeddîn Er-Tokuş'a karşı kalesini müdafaa etmek teşebbüsünde bulundu. Ancak halkın sadakatine güvenemediğinden ve galiba sonuna kadar dayanamayacağını anlamış bulunduğundan, sultanın kendisine ve maiyeti mensuplarına bir ıktâ' vermesi karşılığında kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Bu teklif kabul edildi ve Suriye hududunda Selçuklu-Eyyûbî sınırlarına yakın bazı yerler⁴⁶ mülkiyet üzere ve Kırşehir de “muaf ve müselleme” (her türlü vergiden muaf) bir ıktâ' olarak ona verildi. Muzaffereddîn Muhammed de, oğulları Fahreddîn Süleyman, İzzeddîn Siyavuş, Nasıreddîn Behram-Şah ile diğer ailesi mensupları ve maiyetiyle beraber Kırşehir'e gitti. O, hayatının sonuna kadar ailesi mensuplarıyla beraber Kırşehir'de yaşamış ve burada bir medrese yaptırmıştır (644/1246). Onun türbesi de bu şehirdedir. Muzaffereddîn Muhammed, I. Alâeddîn Keykubâd'ın halefi II. Gıyâseddîn Keyhüsrev zamanında (1237-1246) da hayatta idi. Hatta medresesi üzerinde önceleri mevcut olup sonradan kaybolmuş bir kitabeye göre, II. İzzeddîn Keykâvus'un saltanatının ilk yılında da hayatta olduğu anlaşılıyor. İbn Bibi'ye göre, Muzaffereddîn Muhammed ve evladı, Kırşehir'de Selçuklu sultanlarından hürmet ve itibar görerek yaşamışlardır⁴⁷. Ancak Mengüçüklü Muzaffereddîn Muhammed ve mirasçılarının ne zamana kadar buraya sahip olduklarını bilmiyoruz. Nitekim Kırşehir Emirliğine 659/1261 yılında Caca-oğlu Nureddîn getirildi⁴⁸.

Bu suretle Mengüçüklü Devleti, Divriği kolu hariç, 625/1228 yılında sona erdi⁴⁹.

I. Alâeddîn Keykubâd, Erzincan seferinden Sivas'a dönünce, büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'i Mengüçük-ili'ne melik tayin etti. Onun yetişmesi ve işlerini idare için yanına Antalya sübaşısı Mübarizeddîn Ertokuş'u atabeg olarak atadı ve yeterli miktarda askeri de orada bıraktı. Erzincan'ın 630/1232-1233 yılında Harezmlî ümerasının reisi Kayır Han'a iktâ' verilmesine kadar Gıyâseddîn Keyhüsrev'in burada meliklik yapmış olması muhtemeldir⁵⁰.

Harezmsâhlar Devleti'nin Moğol istilasıyla yıkılmasından (1220-1221) sonra, Harezmsâh Celâleddîn Mengüberti⁵¹, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yeni bir hâkimiyet kurmuştu. Bir süre sonra Van Gölü'nün kuzey-batı kenarında yer alan, Eyyûbîler idaresindeki Ahlat'ı kuşattı. I. Alâeddîn Keykubâd, bütün teşebbüslerine rağmen Harezmsâh Celâleddîn'i Ahlat kuşatmasından ve komşu Türk-İslâm ülkelerine saldırgan tavırlarından vazgeçiremedi⁵². Bu arada, Erzurum Selçuklu Meliki Rükneddîn Cihan-Şah da, Erzincan'dan sonra kendi ülkesini de ilhak edeceğinden korktuğu Sultan Keykubâd'a karşı Harezmsâh Celâleddîn ile işbirliği yoluna gitti⁵³. Keykubâd'ın elçileri Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddîn'in yanından dönerken Erzurum'a uğrayarak Cihan-Şah'a, Sultana karşı bir tavır almaması, tehlikeli bir maceraya atılmaması hususlarında ikaz ettilerse de, tavrını değiştirmede. Aksine, Keykubâd'ın elçileri Erzurum'dan ayrıldıktan sonra Cihan-Şah, derhal Ahlat'a giderek Harezmsâh Celâleddîn'e, Selçuklu ve Eyyûbî kuvvetleri birleşmeden harekete geçilmesinde ısrar etti. Harezmsâh Celâleddîn de Harput'a bağlı Kiği ve Hurşin kasabalarını bir tevki' ile Cihan-Şah'a verdi. İki müttelik, kuvvetleriyle orada buluşacak ve Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd ile Eyyûbî Melikü'l-Eşref'in burada birleşmelerini önleyeceklerdi⁵⁴.

Nihayet iki taraf, Erzincan'ın kuzey-batısında Yassı-çimen denilen yerde karşılaşmış üç gün muharebe ettiler. Harezmsâh Celâleddîn ve Rükneddîn Cihan-Şah mağlup oldular. Celâleddîn'in ordusu dağıldı; kendisi kaçıp Azerbaycan'a çekildi. Cihan-Şah yakalanıp esir edildi (7-10 Ağustos 1230)⁵⁵.

Yassı-çimen savaşından sonra I. Alâeddîn Keykubâd Erzurum'u ele geçirdi (Ağustos veya Eylül 1230). Keykubâd, merasim ve şenliklerden sonra, Melikü'l-Eşref'in şefaatiyle, amcazadesi Rükneddîn Cihan-Şah'ı af ve huzuruna kabul etti. Sultan, el öpme ve özür faslından sonra Cihan-Şah'a Aksaray ve çevresini, kardeşine de Eyûphisar'ı "muaf ve

müsellem" ıktâ' olarak verdi⁵⁶. Ahlat'ı da Melikü'l-Eşref'e menşurla ıktâ' etti. İbn Bibi'ye göre Sultan I. Keykubâd, Melikü'l-Eşref'e, Ahlat'tan başka, "Gürcistan vilayetinde bulunan birkaç kaleyle birlikte Oltu vilayetini" de menşurla vermiştir. Bu konuda Emine Uyumaz, "Bizce Gürcistan vilayetindeki bu kaleler Celâleddîn Harezşah'a ait olup onun yenilgisinden sonra savaş öncesi Melikü'l-Eşref ile yaptığı anlaşma şartları gereğince ona teslim edilmiş olmalıdır" şeklinde tarihi gelişmelere uygun bir görüş ortaya koymuştur⁵⁷. Sultan I. Keykubâd, bir müddet av, oyun ve eğlencelerle vakit geçirdikten sonra Melikü'l-Eşref ve kardeşleri ile adamlarına zengin hediyeler vererek onları bir askeri birliğin refakatinde Ahlat'a yolcu etti⁵⁸.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Melikü'l-Eşref'e menşurla vermesine rağmen, daha sonra Melikü'l-Eşref'in ilgilenip sahip çıkmaması üzerine, Moğol tehlikesine karşı Ahlat ve çevresi ile Tiflis'e kadar olan Doğu Anadolu topraklarını doğrudan Selçuklu hâkimiyetine ilhak etti ve burada idarî, askerî düzenlemeler yaptırdı (629/1232)⁵⁹.

Öte yandan Harezşah Celâleddîn Mengüberti'nin ölümünden (1231) sonra Doğu Anadolu'da başıboş dolaşmaya başlayan Harezmliler topluluğu, yol keserek, kasaba ve köyleri yağmalayarak geçinmeye çalışıyordu. Harezmliler, Erzincan-Erzurum-Ahlat arasında ulaşım ve asayışı de felce uğrattıklarından, Selçuklu Sultanı I. Alâeddîn Keykubâd, hem bu çapulcu kütlesinin tahribatına son vermek hem de gerektiğinde Moğollara karşı kendilerinden istifade edilebileceği düşüncesiyle, onları hizmetine aldı. Başlarında, Harezşah Celâleddîn'in ölümünden sonra kendilerine reis seçtikleri Kayır Han⁶⁰ ile Berke/Bereket Han, Yılan (veya Beylan) Nugu⁶¹, Han Berdi⁶², Saru Han ve Güçlü Han⁶³ gibi beylerin bulunduğu, kadın ve çocukları hariç sayıları 12.000 atlıdan ibaret olan⁶⁴ Harezmliler, önce sınır vilâyeti olan Erzurum'a yerleştirilmek istendi. Bu amaçla Tatvan ve Ahlat çevresinde bulunan Harezmliler'in reislerine Erzurum ıktâ' edildi. Bu hususta Sultanın mührüyle mühürlenmiş menşurlar Harezmliler beylere verildi⁶⁵. Harezmliler, aileleri ve mallarıyla birlikte Erzurum'a giderlerken küçük bir Moğol kuvvetinin baskınına uğrayarak büyük kayıp verdiklerinden, Moğollar önünde tutunamayacakları anlaşıldı. Haklarında Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın yeni bir karar vermesi düşüncesiyle, Sultanın o sırada bulunduğu Kayseri'ye nakledildiler⁶⁶.

Sultan I. Keykubâd'ın huzuruna çıkan vezir, bölgedeki icraatlarını, Harezmliler'in itaate alındığını ve Erzurum'a giderlerken başlarına gelenleri anlattı. Sultan, Harezmliler'i iltifat ve ikramla karşılayıp teselli

etti. Selçuklu Devleti'nin himaye ve hizmetine giren Harezmlilerden Kayır Han'a Erzincan'ı; Berke/Bereket Han'a Amasya'yı; Küçlü Han'a Larende'yi; Yılan Nugu/Yılan Boğa (Yağan Doğdu) Han'a Niğde'yi ıktâ' etti. Buralar zengin gelirli ıktâ'lar idi. Harezmliler, sultanın daha pek çok ikram ve ihsanıyla kısa zamanda rahat ve huzurlu bir hayata kavuştular. Sonradan aileleri, adamları ve askerleri de kendilerine katılınca iyice güçlendiler. Böylece, Sultan Celâeddîn'in ölümüyle başsız kalan bu topluluk uzak vilayetlere gönderilmek suretiyle dağıtılarak tehlikesiz bir hale getirilmiş oluyordu⁶⁷.

Moğollar'a karşı istihdam edilmek kararı ile hizmete alınan Harezmliler'e böyle, devletin orta yerinde önemli vilayetler ıktâ' edilerek, reislerine önemli mevkiiler verilmesi Selçuklu ümerasının hoşnutsuzluğuna yol açtı. İbn Bibi'nin açıkça zikretmemesine rağmen, anlattığı hadiseler, yerli ümera ile Harezmliler arasında, başlangıçtan beri çok şiddetli bir nüfuz mücadelesinin mevcudiyetine delâlet etmektedir. I. Alâeddîn Keykubâd'ın Harezmliler'e verdiği kıymet ve gösterdiği itimad, Harezmliler'i, düşmanlarına karşı bir askerî kuvvet olduğu kadar, bazı dâhilî meselelerin halli için de bir destek olarak kullanmak istediğini göstermektedir⁶⁸.

I. Alâeddîn Keykubâd zamanında Türkiye Selçuklu ordusu Harput'u kuşattı; mahsurların teslim olması suretiyle ele geçirdi (Ağustos 1234)⁶⁹. Sultan, o sırada kalede olup savunmaya katılan Eyyûbî melikleriyle emir ve askerlerini affederek, memleketlerine dönmelerine izin verdi. Harput Artuklu hükümdarı Nureddîn Artuk'u⁷⁰ da affederek, huzura çıkıp elini öpmesine müsaade etti. Nureddîn'in merkezi Harput ile yedi kalesi olan ülkesini aldıktan sonra ona, Selçuklu ülkesinden bir yer ıktâ' etti. Nureddîn Artuk'a ıktâ' edilen yerin neresi olduğu hususunda değişik kayıtlar vardır. İktâ' edilen bu yerin Akşehir olduğu kaydedildiği gibi, Harput'un beldelerinden birisinin ıktâ' olarak tahsis edildiği de belirtilir⁷¹.

I. Alâeddîn Keykubâd, Eyyûbîler üzerine bir sefer düzenlemek amacıyla emirlerini ve askerlerini Kayseri'nin Meşhed ovasında topladı. Bu sırada H. 634 yılı Ramazan ayı ve Bayram da kutlanıyordu (Mayıs 1237). İşte bu toplanma ve kutlamalar sırasında Sultan, Melike-i Adiliyye'den doğan ortanca oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı veliahd ilan ederek, bunu ümeraya da kabul ettirdi. Büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tekrar Erzincan'a melik olarak göndermeye karar verdi. Erzincan'dan alınan Harezmliler beyi Kayır Han'a da, devletin önemli idare merkezlerinden biri olan Sivas'ın sübaşılığı (valiliği) verildi⁷².

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, Ramazan Bayramının üçüncü günü (3 Şevval 634/30 Mayıs 1237) aniden öldü. Keykubâd'ın ölümünden hemen sonra saltanat mücadelesi başladı. Selçuklu devlet erkânı, büyük oğul Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta geçirmeye çalıştılar. Harezmlî emirler, kendilerini Selçuklu Devleti himayesine alan, mevki, ıktâ' ve temlikler veren, velinimet bildikleri Sultan I. Keykubâd'a sadık kalarak, veliahd İzzeddîn Kılıç Arslan tarafını tuttular. Beylerbeyi Kemâleddîn Kamyar da Sultan Keykubâd'a verdiği söze sadık kalarak, Harezmlî emirlerle birlikte veliahdın tahta geçirilmesine çalıştı⁷³.

Yerli beylerin ağır basması sonucu, büyük oğul Gıyâseddîn Keyhüsrev tahta çıkarıldı. Muhalif emirlere de zorla biat ettirildi. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246), daha cülusunun ikinci ayında (Temmuz-Ağustos 1237), Emir Sa'deddîn Köpek'in teşvik ve telkiniyle, veliahd Kılıç Arslan'ı destekleyen emirler arasında yer alan yabancı beylerden Harezmlî ümerasının en büyüğü olan Hüsâmeddîn Kayır Han'ın tevkif ve hapsedilmesini emretti. Kayır Han, Sultanın huzuruna davet edilerek, saray mescidinde kurulan bir tuzakla yakalanıp zincire vuruldu⁷⁴. Sonra Zamandu (Zamantı) Kalesine⁷⁵ götürülüp hapsedildi. Kayır Han bu kalede bir müddet mahpus hayatı yaşadıkdan sonra müzmin bir hastalığa yakalanarak öldü⁷⁶. Kayır Han'ın akıbetini gören diğer Harezmlî emirler, kendi hayatlarının da tehlikede olduğunu anlayarak, mevkilerini ve ıktâ'larını bırakıp, bütün aileleri, adamları, ağırlıkları ve toplayabildikleri hayvanlarıyla birlikte ansızın kaçtılar. Başlarında, kıdem sırasına göre, Hüsâmeddîn Berke Han, İhtiyâreddîn Berdi Han, Saru Han, Güçlü Han vardı. Berke Han'ı kendilerine reis seçtiler. Hızla Fırat nehri istikametinde ilerlediler. Geçtikleri yerleri yağma ve tahrip ederek, Selçuklu topraklarından çıktılar ve Güney-doğu Anadolu'da Selçuklu-Eyyûbî sınırlarına vardılar. Üzerlerine gönderilen Emir Kemâleddîn Kamyar komutasındaki Selçuklu kuvvetini mağlup ettiler⁷⁷. Sonra Hısn-ı Keyfa Eyyûbî hükümdarı Melikü's-Salih'in hizmetine giren Harezmlîler, onun kendilerine ıktâ' ettiği Diyar-ı Mudar bölgesindeki Urfa, Harran, Suruc, Rakka, Re'sulayn beldeleri ile bağlı yerleri kendi aralarında taksim ve temlik ettiler⁷⁸. Reisleri olan Berke Han, bu bölgenin en müstahkem kalesi olan Harran'ı kendisine ikametgâh yaptı. Fakat Harezmlîler, yeni efendileri olan Eyyûbî meliklerine de güvenmediler ve dolayısıyla onlardan birine sadakatle bağlanmadılar. Civardaki Eyyûbî meliklerinden kâh biri kâh diğeri ile anlaşarak, onlar arasındaki mücadelelerde rol oynadılar⁷⁹.

Harezmlîler'in Güney-doğu Anadolu'daki varlık ve faaliyetlerinden

kaynaklanan olumsuz durumları ortadan kaldırmak için, Emir Kemâleddîn Kamyar'dan sonra Tercüman Mecdeddîn Muhammed (çağdaş tarihçimiz İbn Bibi'nin babası), zengin hediyelerle Harezmliler'e gönderilerek, Selçuklu Devleti hizmetine dönmeleri ve itaat etmeleri istendi. Harezmliler elçiyi dinlediler, hediyeleri kabul ettiler. Sonra da elçi ile durum değerlendirmesi yaptılar. Harezmliler, Kayır Han'a yapılanlar ve sonradan vuku bulan hadiseler dolayısıyla tekrar Selçuklu sultanının hizmetine girmeye cesaret edemiyorlardı. Kendilerinin hâkim oldukları yerleri, Sultan kendi tarafından ıktâ' olarak *saltanat menşuru* ile kendilerine tevcih ettiği takdirde itaat edeceklerine, devletin dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olacaklarına, hutbeyi ve sikkeyi Selçuklu Sultanı adına çevireceklerine dair söz verdiler. İlk Cuma günü hutbeyi elçinin huzurunda II. Keyhüsrev namına okuttular ve şerefine para saçtılar⁸⁰. Böylece kısa bir zaman içinde bölgede emniyet ve asayiş sağlandı; kervan yolu açıldı. Bölgedeki halk ziraat ve ticaretle uğraşmaya başladı.

Ancak Harezmliler, bir müddet sözlerine sadık kaldırsa da, sonra yine etrafa akın ve yağmalar yapmağa, yollarda kervanları basmağa başladılar. Üzerlerine Selçuklu-Eyyûbî müttefik kuvvetleri gönderildi. Yapılan çarpışmalarda büyük kayıplar veren Harezmliler, Kuzey Irak'a Halifelik topraklarına kaçtılar. Halife el-Mustansır onları kabul etti. Harezmliler'in işgal ve idaresindeki yerlere müttefikler hâkim oldular⁸¹.

Gıyâseddîn Keyhüsrev, Haleb Eyyûbî hükümdarı Melikü'n-Nasır Yusuf'un kız kardeşiyle evlendi; kendi kız kardeşini de Melikü'n-Nasır'a verdi. Düğün için Türkiye'ye gelmiş bulunan Haleb Eyyûbî elçisine, Melikü'n-Nasır'a sunulmak üzere, Selçuklu tâbiyetini kabul ettiği için, Urfa ve Suruc'un tefviz edildiğine dair menşur verdi (1238). Melikü'n-Nasır da tâbiyet sembolü olarak, II. Keyhüsrev adına hutbe okutup sikke kestirdi⁸². Oysa Hısn-ı Keyfa hükümdarı Melikü's-Salih, kendi hizmetine giren Harezmliler'e Selçuklu hududu üzerindeki Urfa, Suruc, Harran ve Rakka'yı ıktâ' etmişti⁸³.

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Gürcü prensesi ile evlenince, prensesin düğün münasebetiyle Türkiye'ye gelen akrabaları ve soydaşları (Gürcü emirler ve aznavurlar) saraya yerleşerek, yüksek mevkilere getirilmiş ve zengin ıktâ'lar verilmişti (muhtemelen 1239)⁸⁴. Ancak ıktâ' olarak kime nerenin verildiği hakkında bilgiye sahip değiliz.

Türkiye Selçuklu kuvvetleri Diyarbekir (Amid)'i kuşattılar. Kuşatma uzayınca şehirdekiler sıkıntıya düştüler. Bunun üzerine Selçuklu

emirleri ile Diyarbekir ileri gelenleri bir araya gelip teslim şartlarını görüştüler; bazı esaslarda anlaşmaya vardılar. Varılan mutabakata göre; Diyarbekirlilerden Dicle kenarında toprağı bulunan eşrafın ve halkın bahçe ve tarlalarının divani vergilerden, avarız mükellefiyetlerinden muaf tutulduğuna dair senetler yazdılar. Bundan başka, Sultan II. Keyhüsrev namına Diyarbekir halkına ve ileri gelenlerine ıktâ', mülk ve hil'atler ihsan edileceğı de vaad edildi. Nitekim İbn Bibi, sultanın bu vaadleri yerine getirerek emirlere hil'atler, ödüller, mülk bağışı ve ıktâ'lara dair ferman ve menşurlar gönderdiğini yazar. Ertesi gün Selçuklu emirleri ve askerleri şehre girerek bayraklarını surlar üzerine diktiler, şehrin idare ve muhafazasını teslim aldılar (638/1240)⁸⁵. Amid'e komşu bulunan yerlerin (Meyyafarikin, Mardin, Cizre, Musul, Hısn-ı Keyfa gibi) hâkimleri de, Sultana elçiler gönderip fetihlerini kutladılar; kendi mülk(ülke)lerinin menşurlarını yenilemek talebinde bulundular⁸⁶.

Türkiye Selçukluları, Amid'i fethetmelerinin yanı sıra Urfa, Harran, Dunaysır (Koçhisar)'ı da Eyyûbîlerin nüfuz ve tahakkümünden kurtardılar (1240). Sultan II. Keyhüsrev, Güney-doğu Anadolu'daki müdahalesini, yani bölge hâkimiyeti ve toprak taksimatı politikasını aynı yönde devam ettirmek için, Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddîn Gazi'ye Harran'ı; Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan'a Sincar ve Nusaybin'i; Humus hâkimi Melikü'l-Mücahid Esedüddîn Şirkuh'a da Ane ve Habur beldesiyle, buranın batısında kalan yerleri ıktâ' etti. Buralarda II. Gıyâseddîn Keyhüsrev adına hutbe okundu, sikke kesildi. Kendilerine bu ıktâ'lar yapılırken, Amid ve Sümeysat beldelerinin de Selçuklu Sultanının tâbiyetinde kalması hususunu bütün hükümdarlar kabul ettiler⁸⁷.

Sultan II. Keyhüsrev, başarısız Meyyafarikin kuşatmasından (1241) sonra Harezmliler'e eski ıktâ'larını vermek ve onlardan faydalanmak istedi, fakat Harezmliler'in başıbozuk ve tutarsız tavırları sonucu bu düşüncesi gerçekleşmedi⁸⁸. Harezmliler yine Selçuklu-Eyyûbî sınırlarında ve Suriye'de istikrarsız yaşamaya devam ettiler.

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Habur yakınındaki Mecdel savaşında (25 Ağustos 1242)⁸⁹ Eyyûbîler'e mağlup olarak önemli zayiata ve güç kaybına uğramış olan Harezmliler'e kendi hizmetinde bulunmaları şartıyla, Harput ve civarını ıktâ' vermeyi teklif etti⁹⁰. Ancak bu teklife icabet etmeyen Harezmliler, Suriye'de Eyyûbî meliklerinden biriyle ittifak edip diğerleriyle savaşlara girerek kendilerini yıpratmaya, huzursuzluk kaynağı olmaya devam ettiler.

Azerbaycan'da bulunan Moğol kuvvetleri, Baycu Noyan komutasında gelip Erzurum'u zapt ve tahrip ettiler (1242)⁹¹. Erzurum'un sükûtu, Moğollar'a Türkiye Selçuklu ülkesini istilâ ve zapt edebilecekleri hususunda ümit verdi. Kışın basması ve Moğol kuvvetinin Mugan kışlağına çekilmesi, Selçuklular'a bir hazırlanma fırsatı verdi. Devlet erkânı Sultan II. Keyhüsrev'in huzurunda toplanarak, Moğol meselesini görüştüler. Bu görüşmeler sonunda, Selçukluların, tâbi bulunan komşu Müslüman ve Hristiyan hükümdarlara elçiler gönderip yardım istenmesi ve yardım mukabili olarak da kendilerine büyük fedakârlıklar (arazi feragati, ıktâ'/temlik, para gibi) yapılması hususunda karara varıldı. Gerçekten de Selçuklular, Moğol istilasına karşı bir ittifak ve müşterek bir ordu vücuda getirmek amacıyla her türlü fedakârlığı göze almışlardı. Bu doğrultuda arazi menşurları ve çok miktarda para hazırlandı. Bu menşurlar arasında Güney-doğu Anadolu'da bazı yerlerin Eyyûbî meliklerine verileceğine dair menşurlar ile Sis (Kozan) Ermeni Kralına Ereğli'nin ıktâ' edileceğine dair menşur da vardı⁹². Saltanat Naibi Şemseddîn İsfahanî, milyonlarca altın ve gümüş parayla Haleb'e ve diğer Eyyûbî hükümdarlarına gönderildi. Daha önce Meyyafarikin'in muhasara edilmesinden (1241)⁹³dolayı önce Meyyafarikin hükümdarı Melikü'l-Muzaffer Şehabeddîn Gazi'ye giderek özürler diledi; kendisine 10.000 Sikke-i Alâî (Alâeddîn altını) ve 100.000 dirhem para bıraktı. Kardeşi Melikü'l-Eşref'e verilmişken sonra ilhak edilen Ahlat'ın (1232)⁹⁴ yeni mülkiyet menşurunu da ona teslim etti⁹⁵. Bu menşur ve paraları alıp yardım teklifini kabul eden Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddîn Gazi, asker toplamaya girişti. Yardımı karşılığında Mardin Artuklu hükümdarı Melik Said'e Re'sulayn verilecekti. Harezmliler de hizmete davet edilerek, Harput kendilerine ıktâ' edilecekti⁹⁶. Yine aynı amaçla, hükümrânlık hakkının Selçuklularda kalması şartıyla, Ereğli'nin Ermeniler'e bırakılması teklifi götürüldü. Ermeniler yapılan teklifi kabul ettiler⁹⁷.

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ölümü (1246) üzerine, büyük oğlu İzzeddîn Keykâvus (saltanatı: 1246-1249 arasında müstakil olarak, 1249-1262 arasında kardeşleriyle müştereken)⁹⁸ Selçuklu tahtına çıkarıldı. II. İzzeddîn Keykâvus dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin, ülkenin ve toplumun en zor, çalkantılı ve istikrarsız dönemi olmuştur. Kardeşler arası saltanat mücadeleleri, ülkenin iki kardeş sultan (diğeri, IV. Kılıç Arslan) arasında bölünmesi, Moğollar'ın yönetime ve ülkenin her türlü işine müdahale etmeleri gibi olumsuz gidişat, devleti yıkılışa sürüklemiştir.

II. İzzeddîn Keykâvus, Moğollar'a karşı mücadelesinde kullanmak üzere aldığı askerî yardım karşılığında Denizli yöresini İznik imparatoruna bırakmıştı⁹⁹. Ancak buralarda yoğun Türkmen grupları yaşıyordu. Bölgenin bu sıralarda İznik İmparatorluğu'nun eline geçtiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

II. İzzeddîn Keykâvus, Türkiye'deki Moğol işgali ve tahakkümünden kurtulmak için Memlûklü sultanı Baybars'a elçi gönderip işbirliği teklif etti ve yardım istedi. Elçiyle birlikte menşurlar da göndererek, bunların, Selçuklu ülkesinden Memlûklü emirlerine verilecek ıktâ'lar için doldurulmasını bildirdi. Başka bir ifadeyle, II. İzzeddîn Keykâvus, Moğollar'a karşı Baybars ile askerî ittifak yaparak zafer kazanırsa, Selçuklu Sultanı sıfatıyla kendi namına ödül olarak Memlûklü emirlerine verilecek ıktâ' menşurları hazırlatmıştı. Teklifi kabul eden Baybars, yardıma hazırlandığını bildirdi. Fakat bu ittifak ve işbirliği teşebbüslerini haber alan Moğollar, Konya üzerine yürüdüler. Olayların olumsuz gelişmesi karşısında Memlûklü Sultanı, yardım imkânını kaybetti ve Anadolu'ya gelmekten vazgeçti. Bu durum karşısında ülkesinde tutunamayacağını anlayan II. İzzeddîn Keykâvus, ailesi mensupları, maiyeti ve kendisine sadık emirleriyle birlikte Antalya'da gemiye binerek İstanbul'a gidip imparator VIII. Mikhail Palaiologos'a sığındı (660/1262)¹⁰⁰.

Türkiye üzerinde Moğol hâkimiyetinin iyice ağırlaştığı XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Selçuklu Devleti hızla gerileme ve yıkılışa sürüklendi. Bu dönemde artık devletin bünyesine alınan yabancılar olmamış ve bunlara Sultanın menşuruyla ıktâ' ve mülk verilmesi uygulaması da ortadan kalkmıştır. Ancak Moğollar'ın Selçuklu hükümetini ve ülkesini kontrol altında tutmak üzere görevlendirip Türkiye'ye gönderdikleri Moğol veya İranlı askerî, idarî elemanların masrafları yine devlet ve halk tarafından karşılanmak durumunda kalmıştır¹⁰¹.

Sonuç

Türkiye Selçuklularında, herhangi bir devlet görev ve hizmeti karşılığında verilen ıktâ' ve mülklerden başka, sultanın takdiriyle herhangi bir kişiye bağış olarak ıktâ' ve mülk verilebildiği gibi, ülkesi elinden alınan yabancı hükümdarlara ve Selçuklulara iltica eden ve devlet teşkilatına alınan yabancı beylere de ıktâ' ve mülkler verilmiştir. Tespit ettiğimiz kadarıyla diğer Selçuklu Devletlerinde göremediğimiz bu uygulamanın Türkiye Selçuklu Devleti açısından, Harezmliler'in

hizmetten çıkıp ülkeyi terk etmelerinden başka, önemli bir siyasî, idarî zararı olduğunu da tesbit etmedik. Selçuklu ülkesinde ıktâ' ve mülk verilen yabancı hükümdarlar, beyler ve aileleri hakkında daha sonraları bilgiye rast gelmiyoruz. Bunun, ıktâ'/mülk verilen şahsın ölümünden sonra söz konusu ıktâ'/mülkün başkalarına verilmesinden ve ailelerinin de zamanla toplum içinde kaynaşıp karışıp gitmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Nitekim yukarıda adı geçen ıktâ'/mülkler fazla bir zaman geçmeden, yine yerli veya yabancı bey ve hükümdarlara verilmiştir.

Kaynakça

- ¹ Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986, s. 123-124, 127-128; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1981, bkz. indeks: pronoia (s. 571).
- ² Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Tesiri*, indeks: ikta (s. 253); Osman Turan, "İkta", *İA*, V/2, s. 949-959; Mustafa Demirci - Sadi S. Kucur - Beşir Gözübenli, "İkta", *DİA*, XXII, s. 43-52; Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 123 vd.; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 424-430; M. Altuğ İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, Ankara 2006, s. 110 vd.
- ³ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Tesiri*, s. 128-129n.230; Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara 2002, s. 240-252, ayrıca bkz. indeks: suyurgal (s. 315); Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, İstanbul 2007, indeks: suyurgal (s. 338); Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, 39, Güz 2006, s. 195-218.
- ⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 286-333; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s. 94-100; Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s. 430-431; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 233 vd.
- ⁵ Mirî arazi; mülkiyeti ve tasarruf hakkı devlete ait arazi demektir (bkz.: M. Macit Kenanoğlu, "Miri Arazi", *DİA*, XXX, s. 157-160; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, s. 11 vd., 45-46; Halil Cin - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya 1989, s. 213.
- ⁶ Turan, "İkta", s. 949-950; Demirci, "İkta", s. 43; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 165.
- ⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 17-18, 57, 113; Demirci, "İkta", s. 50, 51.
- ⁸ W. Björkman, "Menşur", *İA*, VII, s. 721; Abdülkerim Özaydın, "Menşur", *DİA*, XXIX, s. 148.
- ⁹ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, trc. Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996, indeks: *ferman*, *menşur* kelimeleri; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 117; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 165.
- ¹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 410.

- ¹¹ Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni*, s. 177, 247; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 323.
- ¹² Demirci, "İkta", s. 47.
- ¹³ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 18; Demirci, "İkta", s. 50, 51; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 115; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında Ikta", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, Konya, Güz 2009, s. 139.
- ¹⁴ Turan, "İkta", s. 950, 951; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 115.
- ¹⁵ Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni*, s. 23.
- ¹⁶ Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 18; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s. 144, 145; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, s. 213; M. Macit Kenanoğlu, "Mülk", *DİA*, XXXI, s. 541; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 127-128, 160-161; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 119; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 83-84; a. mlf, "Türkiye Selçuklularında Ikta", s. 139-140.
- ¹⁷ Osman Turan, "II. İzzeddin Keykavüs'e Ait Bir Temlik-name", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, s. 157-176; a. mlf, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 15-16, 32-33; a. mlf, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 146-148; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 164-165, 174.
- ¹⁸ Demirci, "İkta", s. 48.
- ¹⁹ Turan, "İkta", s. 950, 956.
- ²⁰ Turan, "İkta", s. 956; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 160, 170, 244; Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 101, 113-114, 178.
- ²¹ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, tıpkıbasım nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 113; trc. I, s. 134; İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 169, 173. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 57; Göksu, "Türkiye Selçuklularında Ikta", s. 147; Demirci, "İkta", s. 48.
- ²² Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 115; a. mlf, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1984, s. 238-244; Kenanoğlu, "Mülk", s. 540.
- ²³ İmamoğlu, *Mülkiyet ve Toprak Sistemleri*, s. 121.
- ²⁴ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 170, 183, 188, 360, 497; trc. I, s. 190, 201-202, 206, 369, II, s. 48.
- ²⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 107-108; a. mlf, "Kılıç Arslan I", *İA*, VI, s. 686; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 54; a. mlf, "Kılıcarslan I", *DİA*, XXV, s. 398; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005, s. 70.
- ²⁶ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 20-21, 23; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 363; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, II, Ankara 1987, s. 180; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171, 176-177, 188n.94; Faruk Sümer, "Mesud I", *DİA*, XXXIX, s. 341; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 54, 58-59.
- ²⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 190 ve n.100; Kesik, *Sultan I. Mesud Dönemi*, s. 48-49.
- ²⁸ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 409 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 203; M. Halil Ynanç, "Danışmendliler", *İA*, III, s. 475; Abdülkerim Özeydin, "Danışmendliler", *DİA*, VIII, s. 473; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 117n.284, 126n.302. Bu Nasırüddin Muhammed daha sonra gizlice Malatya'ya girmeyi başarmış,

- kardeşi Feridun'u öldürüp şehrin hakimiyetini elde etmiştir (15 Şubat 1175. Bkz.: Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi: İkinci Kısım (1042-1195)*, trc. Hrant D. Andreasyan, 1944, TTK Kütüphanesi'ndeki gayrimatbu nüsha, s. 237; Yınanç, "Danişmendliler", s. 474; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 203, 205; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 126).
- ²⁹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 76 vd.; trc. I, s. 97 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 273; Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*, Ankara 1997, s. 28; Ali Sevim, "Keyhusrev I", *DİA*, XXV, s. 348.
- ³⁰ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 81; trc. I, s. 102; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 486; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 273; Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*, s. 28; Ali Sevim, "Kılıcarslan III", *DİA*, XXV, s. 403; a. mlf, "Keyhusrev I", *DİA*, s. 348.
- ³¹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 80-81, 90; trc., I, s. 101-102, 110; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 281; Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*, s. 35, 41; Sevim, "Kılıcarslan III", s. 403.
- ³² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 281.
- ³³ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 112 vd.; trc. I, s. 133 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 294-296; a. mlf, "Keykavus I", *İA*, VI, s. 632; Faruk Sümer, "Keykavus I", *DİA*, XXV, s. 352; Salim Koca, "Sultan I. İzzeddin Keykavus ile Melik Alaeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten*, LIV/211, 1990, s. 937-938; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 164-166.
- ³⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 307-308; a. mlf, "Keykavus I", s. 632; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 167-168.
- ³⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 315; Sümer, "Keykavus I", s. 353; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 168-173.
- ³⁶ Yerinin tesbit edilemediği belirtilen (Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 193n.432) bu mevkiin, Malatya-Adıyaman arasında bulunduğu kanaatindeyiz. Osman Turan, "bugün aynı isimde Elbistan'a bağlı bir köy (Hunu) bulunduğunu, ancak ileride olduğunu" belirtmektedir (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 546n.65).
- ³⁷ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 187-188; trc. I, s. 205-206; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 317; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 192-193. İbn Bibi, Tell-Başir'in, Nusreteddin'in kardeşine bırakıldığını yazmaktadır.
- ³⁸ Selçuklu sultanlarının çeşitli hususlarda ümeraya verdiği ferman, menşur ve tevcihat için sadır olan beratlarla *tevki'* denirdi (bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 69).
- ³⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 316-317; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 194-195. Alemeddîn Kayser daha sonra Selçuklu Devleti hizmetinde görev almıştır (bkz: Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 569).
- ⁴⁰ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 236-249; trc. I, s. 254-267; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 516; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, nşr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 372-379; Münecimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, nşr. - trc. Ali Öngül, İzmir 2001, II, s. 60-61; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 115; İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya (Alaiyye)*, İstanbul 1946, s. 55 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 335-336; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, trc. Erol Üyepazarıcı, İstanbul 2002, s. 73, 168. Claude Cahen, Kalonoros hâkiminin adını Kir Ferid; Konyalı, Kir Fard şeklinde yazarlar. Kalonoros'un fethinden sonra buraya Sultan Alâeddîn Keykubad'ın adına nisbetle Alâiye adı verilmiştir (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 336; Mükrimin Halil Yınanç, "Alaiye (Tarih)", *İA*, I, s. 287; İdris Bostan, "Alaiye", *DİA*, II, s. 339-340).
- ⁴¹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 275-281; trc. I, s. 292-298; Turan, *Selçuklular Zamanında*

- Türkiye, s. 348; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 220, 221n.489.
- ⁴² İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 281-282; trc. I, s. 298-299; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, XII, 458-459; trc. *İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Tarih tercümesi*, trc. Abdülkerim Özaydın - Ahmed Ağırakça, XII, İstanbul 1987, s. 420-421; *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, yay. Osman Turan, Ankara 1984, s. 76, 77 (1226 yılı); a. mlf, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 348-349; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 220-222.
- ⁴³ Mengüçöklüler hakkında toplu bilgi için bkz.: Faruk Sümer, "Mengüçöklüler", *İA*, VII, s. 713-718; a. mlf, "Mengüçöklüler", *DİA*, XXIX, s. 138-142; a. mlf, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 1-14; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 55-79; Abdülkerim Özaydın, "Mengüçöklüler", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1988, s. 141-154.
- ⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XII, s. 478-479; trc. XII, s. 441; İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 354-358; trc. I, s. 355-36; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 491-509; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 69-70, 213-214, 215; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 353-356; a. mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 65-66; Sümer, "Mengüçöklüler", s. 715-716; a. mlf, "Mengüçöklüler", s. 140; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 76, 201; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 231. Cahen, "Akşehir artık Kir Ferid'in değildi" diyor (*age*, s. 76).
- ⁴⁵ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 358; trc. I, s. 367; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 70, 214; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 355n.47; Özaydın, "Mengüçöklüler", *DGBİT*, s. 148.
- ⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, söz konusu yerler hakkında, "[Sultan I. Keykubad] Ona mülkiyet üzere, Şam hududunda Rumman, Nehr-i Kali, Erbesüs yani Menşe'i Ashab-ı Kehf tarafını verdikten başka Kırşehir havalisini de iktâ suretiyle tevcih etmiştir" derken (*Medhal*, s. 116), aynı sayfadaki dipnotta ise, "Rumman, Nehr-i Kali ve Erbesüs bugün Maraş vilayeti dâhilindedir. Sırayla Hurman, Nergele, Efsüs adlarını taşımaktadır. Üçü de Elbistan kazasına bağlıdır" açıklamasını yapıyor (*Medhal*, s. 116n.1). Claude Cahen, buraların Ceyhan boylarında Arabissos, Remmam ve Nehrü'l-Kali olduğunu belirtir (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 77). İbn Bibi'nin eserini tercüme eden Mürsel Öztürk, bu yerleri Rammam, Nahr Kali ve Erbisus diye okumuştur (*el-Evamir*, trc. I, s. 370). Osman Turan, Erbisus'un Afşin kasabası olduğunu belirtir (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 286, 356n.48. Ayrıca bkz. Mehmet Taşdemir, "Elbistan", *DİA*, XI, s. 1).
- ⁴⁷ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 361-363; trc. I, s. 369-371; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 509-512; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 70, 215-216; Halil Edhem, *Kayseriye Şehri*, İstanbul 1334, s. 52-53; Cevad Tarım, *Kırşehir Tarihi*, Kırşehir, 1938, s. 51; Turan, "Keykubad I", *İA*, VI, s. 651-653; a. mlf, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celal Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45, Ocak 1948, s. 65, 66, 83, 85; a. mlf, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Bellekten*, XI/43 1947, s. 419; a. mlf, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 355-356, 455; a. mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 64, 66; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 9-10; a. mlf, "Mengüçöklüler", s. 716; a. mlf, "Mengüçöklüler", s. 140-141; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 77; İlhan Şahin, "Kırşehir", *DİA*, XXV, s. 481, 483.
- ⁴⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 525; Şahin, "Kırşehir", s. 481. Cahen, Muzaffereddin Muhammed'in ölümü üzerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Kırşehir'in yönetimine el koyup merkeze bağladığını, bu şehrin daha sonra vezir Mühezzibeddin'e iktâ' edildiğini yazar (*Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 201).

- ⁴⁹ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 525; *Tarihi Takvimler*, s. 76; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 353-357; Sümer, "Mengüçükler", s. 715-716; a. mlf, "Mengüçüklüler", s. 140. Mengüçüklüler'in Divriği kolu hakkında bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 66-68; Sümer, "Mengüçükler", s. 716-717; a. mlf, "Mengüçüklüler", s. 141; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 229-231.
- ⁵⁰ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 359, 363-364; trc. I, s. 368, 371-372; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, trc. II, s. 70, 215; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 357; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009, s. 26.
- ⁵¹ Harezşahlar Devleti ve Harezşah Celâleddin hakkında toplu bilgi için bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V/1, s. 265-296; Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harizmşah", *İA*, III, s. 49-53; Aydın Taneri, *Celal ü'd-Din Harizmşah ve Zamani*, Ankara 1977.
- ⁵² Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 527; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 525 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 366-369; Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erzurum 1992, s. 119-124.
- ⁵³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 355, 356, 366-368; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, s. 124, 132.
- ⁵⁴ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 367 vd.; trc. I, s. 375 vd.; Muhammed b. Ahmed e'n-Nesevi, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengüberti*, nşr O. Houdas, Paris 1891, s. 205-206; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 241-242; Osman Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Ankara 2004, s. 72; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler*, İstanbul 2007, s. 195-207.
- ⁵⁵ Yassı-çimen Savaşı hakkında toplu bilgi için bkz.: İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 384 vd.; trc. I, s. 387 vd.; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 541-563; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 371-373; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, s. 134-138; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 241 vd.; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 47 vd.; Önder Kaya, *Anadolu'da Eyyubiler*, s. 207-216.
- ⁵⁶ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 406 vd.; trc. I, s. 410 vd.; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, trc. XII, s. 490-491; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 563-566; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 71-72, 215; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 116; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 373; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 26; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 82, 83, 201. Abu'l-Farac (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 529) ve Nesevi (*Siret-i Sultan Celâleddin Mengüberti*, s. 207), Sultan Keykubad'ın Cihan-Şah'ı öldürdüğünü yazarlar. Nitekim kendisinden bir daha bahsedilmemiştir. I. Alâeddin Keykubad'ın, amcası Muğiseddin Tuğrul-Şah'ın kızı ile evlenmek istediği, fakat hatunun kardeşi Cihan-Şah'ın buna engel olduğu belirtiliyor. Erzurum'un zapt ve ilhakından sonra bu izdivacın gerçekleşmiş olduğu anlaşılıyor. Uluborlu Ulu Camii'nin kapısı üstünde bulunan H. 629 tarihli kitabede bu hatunun unvan ve lakapları zikredilmiş olup adı geçmemektedir (bkz.: Halil Edhem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *TOEM*, V/27, İstanbul 1332, s. 149; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, II, İstanbul 1347/1929, s. 234-235; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 373n.78). Abu'l-Farac, bu hatun, kardeşi Cihan-Şah'ı hapisten kurtarmak istediği için, Sultanın onu terk ettiğini yazar (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 528-529; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 27n.73).

- ⁵⁷ Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Devleti - Gürcistan Münasebetleri", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul 2008, s. 338.
- ⁵⁸ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 407 vd.; trc. I, s. 410 vd.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 529; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 567-568; Münecimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 72; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 373 ve n.78; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 247.
- ⁵⁹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 425-428; trc. I, s. 425-428; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 582-585; Münecimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 73; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 84; Sümer, "Keykubad I", *DİA*, s. 359; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 26; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, s. 170 vd.; a. mlf, "Harezmliler'in Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, XXXII/373, Mayıs 1994, s. 275-278; Önder Kaya, *Anadolu'da Eyyubiler*, s. 232-235.
- ⁶⁰ M. Fuad Köprülü, bu emirin adını Kırhan diye okumuştur ("Harizmşahlar", *İA*, V/1, s. 290).
- ⁶¹ İbn Bibi'nin eserinde (*el-Evamir*, s. 430, 434) bu gibi okunacak şekilde geçen bu ismi Köprülü, Yağan Doğdu olarak okumaktadır ("Harizmşahlar", *İA*, s. 290. Ayrıca bkz. Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 113n.16). Uzunçarşılı da bu emirin adını Bilan Tugu Han şeklinde kaydeder (*Medhal*, s. 114). Yazıcızade Ali'nin eserini yayına hazırlayan Abdullah Bakır ise "Kıplantugu" şeklinde okumuştur (bkz. *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 592).
- ⁶² İbn Bibi'de (*el-Evamir*, s. 430) ve Arap kaynaklarında ismi Han Berdi veya Han Birdi şeklinde geçen bu beyi, Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (*Târîhü'l-İslâm*, 64. Tabaka: H. 631-640, nşr. B. A. Maruf - Ş. Arnavut - S. M. Abbas, Beyrut 1408/1988, s. 33), İhtiyarü'd-din Berdi Han adıyla zikrediyor ve onun kıdem bakımından Berke Han'dan sonra geldiğini ve kendisinin Sultan Celâleddin'in hâcibi olup, çok akıllı bir ihtiyar olduğunu yazıyor. Ayrıca bkz.: Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 113n.17.
- ⁶³ Bu beyin adı İbn Bibi'de Keşlü Senküm gibi okunabilecek şekilde kayıtlıdır. Arap kaynaklarında Keşlü Han diye geçen bu ismi Fuad Köprülü, Güçlü Han olarak okumuştur ("Harizmşahlar", *İA*, s. 290). İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise Köşlü Han şeklinde yazmaktadır (*Medhal*, s. 114. Ayrıca bkz. Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 113n.18).
- ⁶⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378, 400; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü II", *TAD*, III/4-5, Ankara 1965, s. 27, 46; a. mlf, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 59, 113n.19. Selçuklu Devleti'ne tâbi olup hizmete alınan bu Harezmliler'in mevcudu hakkında, Abu'l-Farac, 10.000 (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 530); Faruk Sümer, 5-6.000 ("Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1970, s. 5); Nejat Kaymaz, bir Latin kaynağından naklen, 16.000 (*agm.*, s. 27, 41, 43); Hüseyin Hüsameddin, 25.000 (*Amasya Tarihi*, II, İstanbul 1331, s. 371) sayılarını vermektedirler.
- ⁶⁵ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 429-435; trc. I, s. 429-432; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 585-592; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 82-84, 197.
- ⁶⁶ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 432; trc. I, s. 431; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 592
- ⁶⁷ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 429-436; trc. I, s. 429-434; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s.

592; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 114; Köprülü, "Harizmşahlar", s. 290; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 197, 199, 200, 204; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 27; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*, s. 172 vd.; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 268.

⁶⁸ Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 27, 31.

⁶⁹ Besim Darkot ("Harput", *İA*, V/1, s. 297) ve M. Fuad Köprülü ("Artuk Oğulları", *İA*, I, s. 620), Harput'un zaptını 1233 yılında göstermişlerdir.

⁷⁰ Konuyla ilgili notlarda gösterdiğimiz diğer eserlerde Nureddin Artuk adı geçerken, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Osman Turan bu sırada Harput Artuklu hükümdarının İzzeddin Ahmed veya kardeşi Hızır olduğunu kaydetmektedirler (bkz.: Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 114; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 180-181). Coşkun Alptekin de, Harput hükümdarı Nizameddin İbrahim'in yerine Ahmed ve Hızır adlarındaki iki oğlundan birinin geçtiğini belirtir ("Artuklular", *DGBİT*, VIII, İstanbul 1989, s. 179). Remzi Ataoğlu ise, "İzzeddin Ahmed (veya Hızır)" şeklinde yazmıştır (bkz.: "Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 174).

⁷¹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 439-446; trc. I, s. 437-443; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 596 vd.; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 534; Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabü's-Süluk*, nşr. M. Mustafa Ziyade, I/1, Kahire 1956, s. 249; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 381; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 180-181; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, s. 417; Alptekin, "Artuklular", *DGBİT*, VIII, s. 180; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 276, 277-278n.611; Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, XVI, s. 232-235. Abu'l-Farac, bu son Harput Artuklu beyi hakkında, "Sonra Zait [Hisn-ı Ziyad] kalesi emirini bütün serveti ve zevceleri ile birlikte sahile gönderdi ve onu burada üç yıl yaşattıktan sonra gizlice öldürttü" diyor (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 534). Burada geçen "sahile gönderdi" ifadesinden buranın neresi olduğu, bir bölge, şehir veya kale mi olduğu anlaşılamiyor. Osman Turan, "Akdeniz sahilinde bir kaleye gönderilmiştir" şeklinde ifade ediyor (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 181). Remzi Ataoğlu, bu Akşehir'in, "Sivas'daki Akşehir" olduğunu belirtir ("Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", s. 174). Biz, buranın Konya Akşehir'i olduğu görüşündeyiz.

⁷² İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 458-463; trc. I, s. 454-458; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 613; Köprülü, "Harizmşahlar", s. 290; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 387-389; Turan, "Keykubad I", *İA*, s. 657; Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, XXV, s. 359; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 27-28, 31, 115n.39.

⁷³ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 456 vd., 464; trc. I, s. 451 vd., II, s. 19 vd.; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 615, 618; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 404 vd.; Turan, "Keykubad I", s. 657; Sümer, "Keykubad I", s. 359; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 31 vd.; Ali Sevim, "Keyhusrev II", *DİA*, XXV, s. 349. Adı geçen eserlerde I. Keykubad'ın ölüm günü farklı verilmektedir.

⁷⁴ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 468; trc. II, s. 23; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 620-621, 638; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 41, 127n.2.

⁷⁵ Kayseri'nin 40 km. doğusunda bulunan bir kaledir (Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 127n.4). Osman Turan burayı, Kayseri Pınarbaşı olarak gösterir (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 407, 465, 541).

⁷⁶ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 468, 485; trc. II, s. 23, 39; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 621; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 407; Sevim "Keyhusrev II", s. 349.

- ⁷⁷ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 468-469; trc. II, s. 23-24; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 537; Yazıcızade, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 621; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 408; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 41-43, 59; Sevim, "Keyhusrev II", s. 349.
- ⁷⁸ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 469, 485 vd.; trc. II, s. 24, 39 vd.; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 638; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 408, 416; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 59.
- ⁷⁹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 489-490; trc. II, s. 42-43; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 408, 416 vd.; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 59-60.
- ⁸⁰ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 485-486; trc. II, s. 39-40; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 638-640; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 417; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 60-61; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 311.
- ⁸¹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 487-490; trc. II, s. 40-43; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 640-642; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 417-418; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 61-63; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezmsahlılar*, s. 187 vd.; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 312 vd.
- ⁸² Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu, Kısım-ı Rabi [IV]*, İstanbul 1321, s. 229; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 406, 408; Sevim, "Keyhusrev II", s. 349; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 304.
- ⁸³ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 469, 485; trc. II, s. 24, 39; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 76-77; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 304n.670.
- ⁸⁴ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 483-484, 485; trc. II, s. 37-38; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 635-637; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 415; a. mlf, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, s. 628; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 58.
- ⁸⁵ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 490-497; trc. II, s. 43-48; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 418-419; Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, s. 622-623; M. Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, IV, s. 617; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 81; Sevim, "Keyhüsrev II", *DİA*, s. 349; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 314-318.
- ⁸⁶ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 497; trc. II, s. 48.
- ⁸⁷ Makrizî, *Kitabü's-Süluk*, I/2, Kahire 1957, s. 270, 271, 272, 275; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime*, s. 229; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 406; a. mlf, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 181-182; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 78-79; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 305.
- ⁸⁸ Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 84.
- ⁸⁹ Bu savaş hakkında bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *DGBİT*, VI, s. 382.
- ⁹⁰ Makrizî, *Kitabü's-Süluk*, I/2, s. 309 vd.; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 182 vd.; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 325.
- ⁹¹ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 514-517; trc. II, s. 62-64; M. Halil Yınanç, "Erzurum (Tarih)", *İA*, IV, s. 349-350; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 430; a. mlf, "Keyhüsrev II", s. 625; Gürbüz, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, s. 106-108.
- ⁹² İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 518-519; trc. II, s. 65-66; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 77-78, 90; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 329-330; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 185.
- ⁹³ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 506-510, 518; trc. II, s. 55-58, 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 427-428; Kaymaz, *II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev*, s. 82-85; Sevim, "Keyhüsrev II", s. 350.
- ⁹⁴ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 425-428; trc. I, s. 425-428; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 582-585; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378; Geyikoğlu, *Doğu*

- Anadolu'da Harezmsahlar*, s. 170 vd.; Kaya, *Anadolu'da Eyyubiler*, s. 232-235.
- ⁹⁵ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 518-519; trc. II, s. 65-66; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, s. 48; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 116; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 431; a. mlf, "Keyhüsrev II", s. 625; Üremiş, *Doğu Anadolu Politikası*, s. 330.
- ⁹⁶ İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 519; trc. II, s. 66; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 431-432; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 156.
- ⁹⁷ Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 185.
- ⁹⁸ II. İzzeddin Keykavus ve dönemi hakkında toplu bilgi için bkz.: İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 549-640; trc. II, s. 88-162; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 458 vd.; a. mlf, "Keykavus II", *İA*, VI, s. 642-645; Faruk Sümer, "Keykavus II", *DİA*, s. 355-357.
- ⁹⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 485; Sümer, "Keykavus II", s. 356.
- ¹⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497; Makrizî, *Kitabü's-Süluk*, I/2, s. 469-470; Münecimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 105; Sümer "Keykavus II", s. 356. II. İzzeddin Keykavus, mülteci ve misafir bulunduğu İstanbul'da bir darbe yaparak imparatorluk tahtını ele geçirmeye teşebbüs ettiği gerekçesiyle, ailesiyle birlikte Meriç Nehri'nin Ege Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan Enez kalesinde hapsedildi. Adamlarından bazıları da ya öldürüldü veya hapsedildi. Bunu haber alan Altın Ordu hükümdarı Berke Han, imparatora karşı 20.000 kişilik bir ordu gönderdi. Altın Ordu kuvveti II. Keykâvus'u hapisten kurtarıp, oğulları Mes'ud, Geyumers ve diğer ailesi mensuplarıyla birlikte Berke Han'a götürdü. Berke Han, Sultana izzet ve ikramlarda bulundu ve ona Kırım'daki Suğdak ve Solhad şehirlerini iktâ' olarak verdi. II. Keykâvus, burada 677/1279 yılında ölünceye kadar sakin ve debdebeli bir hayat sürdü (İbn Bibi, *el-Evamir*, s. 636-640, 735 vd.; trc. II, s. 159-162, 243 vd.; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s. 774, 855, 856; *Baybars Tarihi*, trc. M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000, s. 23, 32-33; Münecimbaşı, *Camiü'd-Duvel*, II, s. 107; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 499-500, 580-581; a. mlf, "Keykavus II", s. 644-645; Sümer, "Keykavus II", s. 356; Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, Ankara 2002, s. 25-28, 33-36. Machiel Kiel - Eleni Gara, "Karaferye", *DİA*, XXIV, s. 392.
- ¹⁰¹ Toplu bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 458-657.